

80
II 16196/21
ЗАДРУЖНА БИБЛИОТЕКА
САВЕЗА НАБАВЉАЧКИХ ЗАДРУГА ДРЖАВНИХ СЛУЖБЕНИКА
— Број 21 —

Социјалне функције задругарства

ОД

МИХ. АВРАМОВИЋА

---

*Отштампано из Правне
Мисли часописа за Право и
Социологију, Београд 1938*

год. 1938

Штампа Графички завод „Ротација“
Земун - Петра Зрињског 6 - Тел. 37-253

17837/14

II 16/196/21

Социјалне функције за другарства

од

МИХ. АВРАМОВИЋА

Отштампано из *Правне
Мисли часописа за Право и
Социологију, Београд 1938*

год. 1938

Штампа Графички завод „Ротација“
Земун - Петра Зрнчића бр. 6 - Тел. 37-253

17837/11

119/103/11
16/196/24

СОЦИЈАЛНЕ ФУНКЦИЈЕ ЗАДРУГАРСТВА

ОД

МИХ. АВРАМОВИЋА

Садржај: I. Увод. II. Шта је то задругарство. III. Како постаје задругарство. IV. Социјалне функције задругарства. V. Завршетак.

Задругарство је један сложени друштвени процес. Остављам на страну прве познате појаве ове врсте кад су људи само задружним путем могли доћи до средстава за храну и одећу, до склоништа или да одбране или узму простор. Тада је задругарство било најважнији друштвени процес, најважнији део живота текао је тим путем, прва — најважнија — животна искуства, која се и данас још огледају у пословицама — пуним практичнога смисла —, задругарство ових првих својих људских манифестација оставило је видне споменике о својим првим функцијама. Ну ја не мислим ићи тако далеко у социолошке појаве и промене задругарства. Моја је данас намера да бацим један поглед на функције задругарства које оно врши од појаве тако зване прометне привреде. Ну и ту не мислим на давнашње појаве овога привреднога облика (стари Китај, стара Индија, стари Египат, Вавилон, стара Грчка, стари Рим), већ само на задругарство које су подстакле социјалне промене од почетка деветнаестог века.

Два велика социјална прогеса играли су у томе предудну улогу: многобројне промене и у људству и у техници које су довеле до појаве велике индустрије, и — исто тако — многе промене које су довеле до укидања меропашних

или кметских односа. Ну, морам одмах додати, не сме се тако схватити као да ја сматрам да су ова два процеса играла и прву улогу уопште. То никако не. Уопште је незахвална улога тражити у свему првога кретача. Овде је то и непотребно, јер би се онда морао човек далеко удаљити од главнога предмета. Стога се човек мора задовољити, ако нађе први непосредни кретач и с њим доведе у везу све што се потом — а његовим поводом — дешава. У том смислу ја и полазим од поменутога два социјална процеса, јер сматрам да су они заиста били највиднији непосредни кретачи: један за једну, други за другу врсту задругарства.

Ја се овде морам ограничити да говорим само о првом кретачу и само о задругарству које је било његова последица. За то имам више разлога, од којих су овде најважнији ови.

Други кретач имао је за последицу стварање великога броја малих привредних јединица од којих је свака за себе тежила да у свом самосталном газдинству створи услове за свој опстанак. Како то није било могућно постићи друкчије до сталним прилагођавањем и условима тржишта и условима технике, која се постепено али стално развијала, то су ова самостална газдинства била принуђена силом саме ствари да се све више оријентишу према условима које намећу ова два фактора. Она су ушла у сферу прометне привреде, која се тада све јаче развијала, и изложили се свима повољним и неповољним условима. Да би јевтиније и боље набављала што им је за њихову привреду требало, да би савршеније прерађивала своје сировине, да би пробитачније продавала своје производе и прерађевине, она су неминовно морала доћи једнога дана до уверења да се у тим својим радњама морају помоћи друкчије него што је свака од њих кадра да се сама помогне. Тако је настало задругарство малих самосталних привредника. Оно се до данас веома развило и достигло је до великих успеха. Али се не сме губити из вида један факат. Ово се задругарство развија у крилу самосталних привредника, који су упућени на слободно тржиште, и смера да користи тим привредницима. Није ли у стању да улучи или створи повољне тржишне

услове, његови чланови подлежу тржишним неповољностима, сnose неповољности прометне привреде. Обратно, улучи ли или створи ли повољне тржишне услове, његови чланови беру плодове тога успеха, примају цене које се могу добити, користе се повољностима, које прометна привреда тренутно даје. Овај однос задругарства самосталних привредника према слободном тржишту не само што га је везао за прометну привреду него га је изложио и свим ђудима њезиним.

Сваки самостални привредник пред страхом од неповољних тржишних услова гледа да искористи, сваку прилику да се ови услови поправе. То исто ради и његово задругарство које свагда поступа само као његов опуномоћеник. Међутим овакав положај доводи и самосталнога привредника и његово задругарство у зависност од прометне привреде, што — другим речима — значи и у положај социјалне несталности и несигурности. Услед тога ово задругарство није могло и не може да заврши своју основну изградњу. Ово има тек и још дуго да се изграђује. У томе га пак стално омета везаност за слободно тржиште. Све дотле док је самостални привредник упућен на ово последње, његова привреда не може да се ослободи ђуди прометне привреде, мора да сноси све неповољности и да вреба да искористи сваку повољност. Он је, тако, а у равној мери и његово задругарство, у сталној опасности да буде искоришћен од другога и да и само другога искоришћава. Његово социјално положај стално је под сумњом, његова социјална реч је оптерећена ђудима прометне привреде, он је непрестано пред проблемом како да дође до вредности која му — као произвођачу извесних несумњиво потребних производа — у друштво припада. Услед свега тога о задругарству самосталних привредника данас се још не може говорити као о једном решеном задружном проблему. Оно има још много да ради на своме преображавању и усавршавању. И, а то је најважније у целој ствари, оно само не може решити овај важни проблем; тек уза сарадњу и с наслоном на ово прво задругарство — задругарство потрошача — моћи ће оно доћи до своје потпуне — социјалне — изградње. Сто-

га ни ја не могу овде да говорим до само о задругарству које је завршило своју основну социјалну изградњу. Када бих друкчије радио, ја бих морао да далеко прекорачим међе једнога чланка.

Први кретач — појава и развитак велике индустрије — изазвао је на позорницу велики број људи без своје сопствене привреде. Управо велики број ових људи дошао је са разрушене самосталне привреде, други — исто тако велики број — дошао је пошто је раскинуо везу с привредом отаца или браће, најзад трећи број дошао је да новим дохотком допуни недовољни доходак што даје самостална привреда. Ну главна карактеристика свих ових нових трудбеника била је у томе што су сви заснивали — ко потпуно, ко још непотпуно — један савршено нов друштвени ред, који не улази у прометну привреду као самостални привредник. Видели смо раније шта је све унео у прометну привреду самостални привредник и шта је све он очекивао и тежио и радио да од те привреде добије. Нови социјални ред, ред без самосталне привреде, унео је само своју радну снагу, радну своју спрему и живу потребу да их запосли; осим тога никакве друге — ни материјалне ни духовне претензије — он није могао унети.

Ово прво поређење већ показује какве је велике разлике донео први и други социјални кретач. Док је други убацио у привреду велики број самосталних привредника који — сви скупа и сваки за себе — теже да извуку себи што већи доходак, без обзира како ће се до њега доћи и ко ће га дати, дотле је први увео у привреду један велики број људи који су у њој могли самостално деловати само као трошачи својих надница, које су добијали из туђих самосталних привреда. Ови различити ставови морали су, разуме се, утицати и на задругарство једне и друге групе. Јер, док је задругарство друге групе радило да осигура положај самосталних привредника, који су сви настали да суделују у такозваној привредној слободи, дотле је задругарство прве групе имало само да брани једини раднички доходак — његову надницу. У прво време овога задругар-

ства ово је био и главни циљ, тек доцније — после несумњивог успеха на овоме пољу — ово је задругарство поумило и да оснује самосталну привреду радника; али на савршено другој основи него што су то привреде самосталних привредника. Овим својим развитком, задругарство радника показало је једну особену своју природу. Оно је доказало да може бити привреде које не зависе од људи прометне привреде. Оно је доказало да може бити прогреса и без подбачаца који се — по учењу економске либералне школе — крије једино у профиту. Оно је — најзад — доказало да има начина да се замени поредак који се оснива на искоришћавању другог поретком у коме нико никога не искоришћава.

Ово задругарство је данас највеће и најнапредније у свету. Јавило се с почетка деветнаестог века у В. Британији и ту је доспело до највећег развитка. Првих година — као што се могло очекивати — оно је корачало споро. За првих шездесет година оно је окупило само 550.000 чланова, за нових десет година овај је број порастао на 960.000 за нових десет година број чланова попео се на 1,700,000. За нових десет година на 2,550.000 итд. Данас великобританско радничко задругарство има више од 8,000.000 чланова. Највећи пораст настао је у току и после великога рата. Од 1914 до краја 1937 године пришли су као нови чланови више од 5,000.000 — скоро двапут више него за све време од 1828 до 1914 године.

У овом факту — у порасту чланства — потврђује се, на један видан и посве убедљив начин, други један факат: да је задругарство последица извесних социјалних процеса, да је — дакле — огромна заблуда сводити ову социјалну појаву цигло на жељу или вољу појединих више или мање усталашних личности. У овом случају су ратне неприлике, када многи продавци крију робу и пењу цене, извршиле своју функцију: многи појединци осетили су тешкоће таквога стања ствари, ове су тешкоће значиле не само материјални него и ментални притисак над многим индивидуалним свестима и, како су се тешкоће продужиле и после рата, од многих посебних свести створено је једно снажно опште

расположење које је морало да створи и реакцију у овом или оном правцу. Тако се увек у сличним приликама дешава, никад се не дешава, нити је то могућно да се деси, да какав велики социјални процес отпочне по жељи или вољи ове или оне снажне личности. Реакцију, коју овде помињем, ми данас видимо у великом порасту броја оних који јавно манифестују да нису задовољни режимом који по вољи скрива робу и пење цене у моменту када је та роба преко потребна и када најмање има могућности да се подносе високе цене. Ову реакцију видимо у огромном порасту снабдевања задружним путем. Најзад, ову реакцију видимо у многим новим потхватима на пољу задружне производње. Све је то творевина онога општега расположења и све оне доказују да постоји — иако не као посебан субјекат — једна свест која утиче на многе посебне свести и која не само што прима од њих разне подстицаје него им и даје један општи и неизбежни правац. Резултате, дела те опште и снажне свести видимо данас у огромном напретку великобританскога задругарства и његовим творевинама и делима која означавају могућност једнога особенога привреднога и социјалнога система.

Сличне појаве — мада сразмерно у мањој мери — видимо и у другим земљама: Француској, Холандији, Шведској итд. Али има и земаља где је вештачки задржан развита задругарства. То су нарочито Италија и Немачка, иако се оно баш у овим земљама кретало раније примерним делима и темпом. Има и земаља које дају ружне примере грешења, поглавито тиме што је само задругарство стало на пут своме природноме развоју, јер се подвргло туђим — поглавито партискополитичким — погледима и интересима и тако везало своју судбину за туђе планове. Прелазим преко других немилых појава, јер верујем да су пролазнога карактера, јер не могу да примим као истину да патолошке појаве у једној нормалној групи могу да постану тако опште и пресудне да доведу у питање и сам опстанак целе групе.

Из ово мало речи може да се изведе закључак: да задругарство није јединствено, него да има најмање

две врсте које се између себе битно разликују. Слично им је само то што су напори и код једне и код друге врсте удружени, све остало — и основа, и структура, и циљ тих напора — битно је различито. Други закључак, који се сам собом намеће, гласи: да задругарство није сачувало своју самосталност у свима земљама, него да је остало без ове или што му је ова споља уништена или што се оно само ње одрекло. Трећи закључак гласи: да није све задругарство што се тим именом назива, већ да се под тим именом често крију радње које се нипочему не разликују од радња које карактеришу систем против кога је задругарство успало. Једно стога, што постоје овакве супротности, које изазивају неизбежну обазривост и резервисаност кад се говори уопште о задругарству, а друго и стога што је јасно да постоји потреба да се задругарство ближе определи и позна, морам да се осврнем на још два питања пре него што приступим главном питању коме је намењен овај чланак.

II.

У свакој социјалној групи постоје и сукоби и сарадње. Наука је констатовала не само да они постоје него и да су потребни. Сукоби потичу из самога живота како појединаца тако и група. Сарадња потиче такође из потреба сваке људске групе: да се одржи, да очува и одбрани своју целину. Стога је сасвим логично што се и једна и друга појава сматрају као закони и биолошки и социјални, као појаве без којих није ни једна група живих бића. Нарочито сарадњи много њих — и физичкој и духовној — приписују се велики успеси сваке групе. Нема ни једне веће тековине у овим областима а да није резултат удружених напора. И онде, где видимо као аутора једну јаку личност, иза ње се невидљиво крију безброј сарадника који су допринели да се та личност изради. Небројени успеси у набавци хране првобитних људи, у налажењу или грађењу склоништа, у заузимању и одбрани простора или у одбрани и осигурању опстанка групе, могли су се постићи само благодарећи удруженим напорима много њих. Кроза сва времена и у свима областима живота удруженим напорима има се захвали-

ти највећи део успеха. И данас, када је у питању какав већи потхват, апелује се и рачуна на удружену сарадњу. Удружени напори постали су ослонац и услов многих потхвата. Почев од чувених насипа у старом Китају, старом Египту и Вавилону, који су бранили од поплава и уништавања, па све до најновијих већих творевина, свугде је удео удружених напора — било да су они свугде само добровољни или да су кадикад и подстицајем са стране вршени — несумњив. Шта је, најзад духовни напредак, који се огледа у којој науци, или техници, или пракси, ако не резултат напора много њих. Многи раде, улажу сву своју снагу духовну и долазе до резултата који служе на добро свима — дакле и онима који немају нимало удела у њихову постижењу.

Таква је моћ удружених напора и такви су њени резултати. Ну, што је нарочито при томе важно, ту моћ није створио ни један човек, она се увек стварала и ствара сама, управо, њу ствара она сила која ствара све у друштву; све што је потребно за опстанак друштва.

Како у сваком друштву, у свакој људској групи, има и јаких и нејаких, група се стара и о једнима и другима. О другима нарочито када се појави какав потхват који они нису кадри сваки за себе да изврше. Прва збирања природних плодова за храну, лов дивљачи, риболов, отимање пећине од пећинскога медведа, заузимање или одбрана земљишта, све потхвати који су премашили снагу поједине индивидуе, најбољи су примери. Група се морала старати о њима и морала их помагати, јер је од тога зависно опстанак њезин. И тако је увек било кадгод се раздružена моћ многих појединаца показала недовољна. У свакој таквој прилици излазе на позорницу много њих које је иста судба задесила, и они се заједнички напрежу, раде, међусобно помажу све док не постигну оно што је свима њима заједнички циљ. То не бива по наредби ни Бранка ни Станка, то се дешава што мора да се деси, што иначе свакоме понаособ прети нека опасност. Зато се не може рећи да су овакве радње резултат жеље или воље ове или оне личности, јер оне то нису. Зато се њихов извор мора потражити

дубље, даље и више од појединих личности, пошто је јасно да постоји неко који води рачун о томе да ли се оне врше или не. Тај неко заиста постоји и не треба много па да његово присуство и осетимо. Нека се, на пр., они које је иста тешка судбина задесила понашају равнодушно према њој, нека не чине ништа да је отклоне или промене, нека занемаре да апелују на туђу сарадњу пошто су се уверили да сами нису кадри да се помогну, и брзо ће се уверити — и они сами и сви око њих — да их несумњиво очекује једна од ових двеју тешких последица: или да страдају што нису могли сами извршити посао од кога је зависила судба њихова, или да се изложе осуди свих суседа и познаника што нису потражили сарадњу — помоћ — од других. Прва последица је тешка и она гони свакога да добро размишља о ономе што ради. Друга је такође тешка, јер потиче отуда што је промашен један акт који једино у таквим приликама може помоћи. Суседи и пријатељи који осуђују беспомоћнога, зато што је избегавао да се помогне удружујући своје напоре с напорима других, у ствари изражавају оно што сви мисле у таквом случају, и стога је њихов суд нарочито тежак. Кроз њих у ствари говори опште мишљење, сви чланови групе, те се с правом може сматрати да група осуђује оне који су страдали зато што нису хтели да се сами помогну, а могли су то учинити. Другим речима, може се рећи, да група упућује нејаке како ће се у прилици помоћи и да у исто време осуђује оне који страдају што нису хтели поступити по њеном упутству.

Али и сваки појединац осећа и духовну потребу да није сам. Људи су увек живели у групи, једној или поред опште групе и у мањим групама. Тако је увек било, тако је и данас. Када су се распадањем еснафа и породица ове везе изгубиле, када су велике масе људи осетиле зле последице своје усамљености, људи нису дуго чекали да потраже нове везе. Ништа није теже човеку него када изгуби пријатељске везе. С тим губитком, човек губи и наду и веру у своју будућност. С тим губитком човек улази у нов живот, пун неизвесности и несигурности. Независно од економских мотива, још је већу улогу играла потреба да се

успостави духовна заједница међу људима, која им је потребна ради њиховога мира. Људи су навикли на духовну заједницу, увек јој теже и мирни су тек кад дођу у стање да могу да живе у заједници с другима. Из тих истих побуда људи лако примају утврђења правила и понашају се по њима, људи не сматрају, дакле, да су им ова социјална правила само наметнута, него и да су преко потребна, јер осећају потребу да живе у уређеном друштву и да се понашају по утврђеним правилима. Тако су лако примили и правило сарадње, ово у толико пре што им је оно још пружало и непосредне користи.

Сарадња много њих ради добра свих скупа и свакога понаособ у ствари је социјални закон који је освештен после многих огледа и искустава. Она је социјални закон у оном истом смислу у коме су и сви други социјални правци, обичаји итд., које друштво ствара ради свога нормалнога живота и одржања, ради своје целине и јединства. Као што има праваца и обичаја који упућују људе шта треба и шта не треба да чине, тако исто је сарадња један социјални обичај који упућује људе како треба да се понашају када наступи каква опасност за оне који су нејаки да се сами и сваки за себе снађу. Управо, тај је обичај, као и сваки други, тако јак и неодољив да се не тражи неко посебно и нарочито размишљање и одлучивање; људи поступају понајчешће и не размишљајући, полусвесно, чак и несвесно. Овај је обичај толико важан да је свака група стално у опасности због својих нејаких чланова, ако би ови, каквим чудом, пренебрегли да поступе по њему. Зато група и прибегава покуди и осуди свих оних који се о ово социјално правило огреше. Групи је потребан овакав поступак, зато она и настоји да га очува.

Сарадња је, другим речима, пут који је група (или друштво) опробала, о коме се уверила да је потребан и користан, и који она препоручује увек кадгод нејаки не могу да се снађу сваки за себе. Препоручује га и води бригу да га се људи држе када другога излаза нема. Препоручује га под претњом да ће сваки рђаво проћи, ако не иде њиме. У овој претњи лежи и уверење групе, да поступа како тра-

жи интерес целине и јасан доказ да се ради за добро свакога појединца. Ово двоје: општа корист целе групе и лична корист свакога појединца, чини да се сарадња као социјално правило и закон лако прима, да је, дакле, опште средство да се нејаки оспособе и за послове који премашају индивидуалну снагу свакога понаособ, да се врше послови који су социјално потребни и корисни, али који се иначе не би могли ни почети ни свршити.

У привредном животу сваке групе има много прилика када многи нејаки не могу да се снађу сваки посебно. Да прескочим све што се давно дешавало и да поменем само оно што се десило када су се у такозваном економски слободном поретку појавио на једној страни велики број људи без икакве самосталне привреде и на другој велики број људи с малом, нејаком, заосталом привредом. Никада није било такве прилике за прибегавањем сарадње као тада. И — заиста — никада примена овога социјалнога правила није била тако потребна као тада и отада. И примена је и отпочела на обема странама. На једној да се заштити једини доходак који су многи без икакве самосталне природе могли имати, на другој да се прилагоде условима самосталне привреде многи који су дотле живели и радили у зависности од својих господара. Ове примене дале су велике резултате. На страни оних без самосталне привреде — ова је примена показала да она може послужити и да се створи друкчији један социјални и економски поредак. На страни оних са самосталним али нејаким привредама, ова је примена показала да многи нејаки могу да се оспособе и за веће и боље потхвате, да могу да заснују и потпуно модерне прерађевине, да могу да унапреде своје привреде и да доспеју до бољих животних услова. Ови успеси — и на једној и на другој страни — толики су и толико јасни да би неумесно било какво порицање.

Али то још не доказује и да је свака примена социјалнога правила која носи име сарадње и задругарство. Сарадња значи удруженим напорима учинити да сваки суделовац, и сви скупа, постигну боље услове него што је то кадар да постигне сваки појединац кад ради сам за себе.

Она је несумњиво потребна и корисна многима и многи јој приступају када желе да поправе свој положај. Али то је дејство сарадње кад се посматра само с гледишта њених суделовача. Ну када се посматра социјално или с гледишта целе једне социјалне групе, онда ово дејство сарадње добија једнострано карактер. Сарадњом много њих користе се суделовачи да поправе свој положај, али само свој. Ако је у питању њихов однос с несуделовачима, онда су они у нешто друкчијем положају. Ако, на пр., суделовач продаје на слободном тржишту, он ће увек тежити да постигне што већу цену. Шта више, он се неће устезати да тражи и врло високу цену, ако само прилике тржишта то допуштају. Он се никад не пита шта тада купац осећа; да ли негодује или не. Њега руководи његов сопствени интерес, а овај у условима такозваног економског либерализма и слободног тржишта тежи да искористи сваку погодну прилику, као што не може да избегне ни прилике које нису по њега погодне. Стога и задругарство самосталних привредника не улази, по правилу, у друге проблеме до да служи и користи привредама самосталних привредника. Оно не може да се удаљи од основа коју му одређује самостална привреда његових чланова. Оно се у том погледу не разликује од других привреда и привредника који живе и раде у крилу прометне привреде, члан је те привреде и сноси све повољности и све неповољности њезине. А то — другим речима — значи да не излази из круга оних привреда које у искоришћавању прилика гледају свој опстанак и напредак. Оно не отклања, дакле, економске сукобе који у друштву постоје; оно их боље организује и на оној страни на којој су били пасивни или слаби. Јасно је, дакле, да такво стање ствари није добро. Све је већи број људи који показују да нису задовољни таквим стањем. И све је осетније да једна група, у којој чланови гледају како ће што више да искористе један другог, не може да рачуна на добру и сталну будућност. За ово имамо и сувише доказа у разним предлозима и покушајима који се ипак сви слажу у једном: да искоришћавање једнога другим, да стална борба свих против свих, да стално изигравање једнога од стра-

не другог, није добро за опстанак и просперитет групе и да се такво стање мора заменити другим, у коме тога не ће бити. Је ли смисао живота у томе да људи искоришћавају један другог!

Један облик удружених напора, или сарадње, дао је после више година своје примене резултате који показују да је могућно да се оствари поредак у коме људи неће искоришћавати; експлоатисати или пљачкати један другог. То је онај облик који су створили неимућњаци самосталних привреда. Не имајући ових, они несопственици нису имали ни чиме да се везују за прометну привреду до једино својом надницом, а како ова нема у себи тецишних мотива, њима није остајало ништа друго до да покушају заштити је само у процесу њенога трошења. Покушај је дао добре резултате, видело се да се може живети а да се човек не излаже ризику да другог пљачка, а када је покушај проширен и на производњу, људи су увидели да има начина да се створи цео један режим без искоришћавања и експлоатисања. То су јединствени резултати овога облика удружених напора, резултати који особито карактеришу ову врсту удружених напора и који су нагнали све који се баве овом социјалном дисциплином да је обележе и нарочитим именом. Како немају нарочитога имена за овај нарочити облик удружених напора, већина народа стала их је описивати. Тако Енглези, када хоће да кажу да је реч о овом облику сарадње, допуњују реч сарадња још овим двома: без профита. То исто чине Французи и многи други, и сви сматрају да су тим објашњењем довољно означили да није реч о обичним удруженим напорима, који се могу чинити и у савршено себичним смеровима, већ да се имају у виду само они удружени напори који се чине у интересу и ради добра свих чланова групе или народа.

Ми немамо потребе да прибегавамо овом описивању пошто имамо једну реч која довољно означава особену природу ове сарадње. То је реч задругарство. Ово име означавало је у нашој прошлости једну радњу, која се није вршила на штету другог, и једну установу која је само тако радила. Ову установу потиснула је и готово већ уни-

штила прометна привреда, али је име, које је она носила и које је карактерисало и установу и њене економске радње, остало и до данас. Ми га употребљавамо када хоћемо да означимо и установу и радњу које не иду за тим да другога економски искоришћавају. И у том погледу ми стојимо боље од свих других, јер имамо своју реч која означава тачно ону разлику која у самој ствари постоји између удруженога рада уопште и специјалне врсте удруженога рада који се чини у једном једином смеру: да се никоме никаква штета не нанесе. Наша реч задругарство означава је у нашој прошлости радње, које, иако су користиле свима члановима породичне групе, ипак нису никоме ван групе штете наносиле. Ова реч, мада је изгубила свој подмет — како би то рекао филолог — употребљава се и данас, само што сваки не зна ову важну разлику коју она има у овој нарочитој социјалној дисциплини. Ја овде нарочито подвлачим ову разлику и узимам је за полазну тачку у овом напису.

Према овоме ми можемо извести овакав суд: Задругарство је само онај облик удружених напора или удруженога рада који штити неки интерес својих чланова, али који у исто време не штети никога, дакле ни оне који су ван тога круга.

Да је овакав облик могућан и у режиму који у ствари не води увек подједнакога рачуна о потрошачу и произвођачу, о купцу и продавцу, него који — под изговором слободне рада и односа економских — трпи да редовно један искоришћава другога, најбољи су доказ многобројне формације које су примиле и врше многомилијардне производње и снабдевања, не наносећи ни једним својим чином никоме ни најмањег оштећења. Ове формације представљају један свет за себе. Истина, тај свет није још толико велики да он карактерише цео живот уопште, али нико не може рећи да се он неће ширити и обухватити све већи део социјалнога живота. Ово нарочито још и стога што нико не може порицати да су основе, које у овоме свету важе, социјално боље, морално одређеније и да садрже у себи више

услова за напредак, него оне основе које овај нови свет понајлак замењује.

Овај специјални облик удруженога рада показао је да има могућности да се поправи стање које незадовољава већ ни онај мали број који се њиме користи. Он је показао и пут којим се до те поправке — без боја и крви — може доспети. Наш језик зове тај пут задругарством, јер смо имали у својој прошлости и у маломе један сличан режим. Овим именом ми смо у праву да обележимо данас и једно веће формирање, али који исто тако ради да очува целину, да једновремено диже све, а не да диже једне а да обара друге. Ово формирање иде и даље. Оно није завршило свој процес. Напротив! Оно показује пут и онима који још живе у нади да могу трајно постићи боље услове за живот ако се што чвршће вежу за поредак који је заснован на искоришћавању једних за добро других. Овај пут је већ јасно и показан и осветљен. Могу сви — идући њиме — да се ослободе веза које их везују за рђаве услове. Могу сви да потраже директну везу с онима који већ иду овим путем. Могу тако сви заједно да пођу добрим путем, јер тај пут води подједнакоме добру свих, социјалноме миру, несумњивоме напретку. Нико не може доказати да се тешки социјални проблеми који данас узнемиравају људе могу решити на основи која се одликује међусобним искоришћавањем људи. Обрато, све више је знакова који јасно сведоче да је све већи број оних који нису задовољни таквом основном. И, када је то данас јасан факат, шта смета да се јаче не нагласи улога коју право задругарство већ врши и да се отворено не каже, шта је то уистини што се тим именом зове, установа која је сада једино кадра да створи услове у којима неће људи искоришћавати један другога! Они који су тек пошли тим путем, као и они који су на пола пута стали, имају дужност да иду даље правим путем. Удружени рад самосталних привредника доћи ће и до праве оцене и заштите интереса својих чланова само тако ако напусти основу искоришћавања другова и приђе основи где искоришћавања нема. Само тако се може у исто време остварити право и потпуно задругарство.

Има људи које још буни факат што све земље не могу саме да троше све што производе и да не могу саме да произведу све што потребују. Али зашто се — у осталом с пуним правом — удара гласом на социјалну природу задругарства, зашто се проповеда међународна задружна солидарност, зашто је нарочита међународна задружна организација, ако не да се спремају духови у свима земљама за задружне односе и за задружне размене!

Пут дуг и велики, то свак зна, али има ли данас бољега да се доспе до добрих односа и до бољега живота? Право задругарство има у својој природи услова да приступи и најтежим социјалним проблемима — и народним и међународним — треба само да право задругарство увек говори, и да може да говори.

III

Казали смо шта је у истини задругарство. Знамо и шта није задругарство, иако се често под тим именом јавно представљају многе радње и установе. За ту неодређеност, која добрим делом и данас траје, криво је и доскорашње тумачење задругарства. Дуго се говорило како је задругарство поникло захваљујући просвећеној и усталашној радњи овога или онога човека. Задругарство радника, у прво време док се веровало да се удруживањем радника или занатлија може непосредно на пољу производње да одоли великој фабричкој производњи, приписивано је извесним личностима, готово једновремено и у Француској и у Енглеској. Задругарство радника, који су дошли на мисао, да штитећи своју надницу у потрошњи, поправљају свој незавидни положај, приписивано је такође у почетку једној личности, доцније двадесетосморици фланелских ткача. Задругарство ситних занатлија, када се веровало да их оно може ставити на равну ногу с фабричком индустријом, приписивано је опет само једном човеку. Задругарство тежака, када су ови били остављени да се сами снађу као самостални привредници у режиму слободне прометне привреде, приписивало се једном другом човеку, ну само једном и само њему једном. Исто тако задругарство прерађивача: млека,

трожђа, воћа итд. Овакво тумачење траје и данас, пишу се читаве књиге и препричава у њима када је и како дошао на срећну мисао — сад овај, сад онај пријатељ малих људи — да оснује ову или ону задругу!

Овде се неће ићи тим путем. Писац не сматра да се таквим тумачењима објашњава сама ствар, која је много сложенија него што се то може објаснити појединим личностима, ма како оне иначе паметне и одане биле. Тако радњи може се, највише, објаснити један моменат из оријентације задругарства, не и само задругарство. Задругарство се не може одвојити од једне социјалне групе нити објаснити без познавања једне социјалне средине. Од једне социјалне групе не може се одвојити, јер га само једна социјална група може створити и јер без једне социјалне групе, која увек има у себи побуде да се стара о својим члановима, оно се не може ни појавити. Оно се јавља у људској групи, као што се јавља у групи гемова, папагаја, даброва, вукова итд.; јавља се увек у једној групи, и само онда када цела група, или мањи њен део, осети потребу да штити, било живот, боравак, безбедност или исхрану својих чланова. Тада група прилази цела послу и штити све своје чланове, јер тиме штити саму себе. Деси ли се да цела група није угрожена или под притиском какве тешкоће — наласка стана или хране итд. — тада се лађају заједнички посла само они који су непосредно угрожени или су под притиском. Никада се овакве одбране или заштита не предузимају што је то желео или саветовао овај или онај појединац; такве жеље појединаца немају великога и трајнога дејства на много њих у исто време угрожени или што свима прети једна и иста тешкоћа. Тада може и појединачни савет да има дејства, наравно поводом и у границама овога општега притиска или опште тешкоће. Али задругарство се не може никакво само за себе објаснити без једне социјалне групе и без познавања склопа и живота једне групе. Иначе, задругарство које се објашњава без те природне везе, личи на она објашњавања која су некада давана појединим природним појавама или гаткама појединих врачара.

Исто тако се задругарство не може објаснити без познавања једне социјалне средине. Као што је задругарство производ једне социјалне групе, тако оно зависи увек од једне физичке и социјалне средине. Планинска средина потребује и производи извесне особите облике задругарства, као што долине и равнице потребују и производе друге облике. Насеља поред река или мора производе облике који одговарају тамошњим условима живота и рада, сточни, житни, воћни и др. крајеви, сваки потребује и производи нарочити тип. Не може да се појави и да успева у једном крају тип који нема ту услова, који одговара условима друге физичке или социјалне средине. Деси ли се да неки, сувише ревносан приврженик, силом наметне облик за који нема услова у тој средини, његову вештачку творевину очекује иста судбина којој је изложена биљка када се пренесе у сувише топлу или сувише хладну — дакле у туђу средину. Стога и у задругарству мора увек да се води рачун о физичкој и социјалној средини; оно зависи од тих средина и не може се тумачити одвојено од њих.

Посматра ли се ствар задругарства било с једне или друге тачке, увек долазимо до једнога закључка: оно се не може објашњавати друкчије до само социјално. Појединац не може да одређује каква ће кад која социјална група бити. Он не може ни да мења социјалну ни физичку средину по својој вољи. И једно и друго је ван његове моћи, и у једном и у другом случају појединац се само подвргава тим факторима, а не може нити их ствара. Стога је сувише љомна и трошна теорија која везује једну социјалну појаву за вољу појединих личности. Већ сам тај факат што много њих осећају у једно исто време исту опасност или притисак, већ сам тај факат што много њих осећају потребу да у исто време реагују против те опасности или тога притиска, упућује да се реакција, па дакле и евентуална акција, мора тражити ван појединаца. Они су — и притисак и реакција — могли разво да утичу, више на једну, слабије на другу, али ни једни ни други нису произвели ове притиске; напротив, и притисак и реакција производ су дотичне средине, и само се тако могу објаснити. Тако се мора објасни-

ти и задругарство, које увек изазивају неки општи притисци, које је стога социјална појава. Стога се морају напустити сва ранија тумачења, која су везивала задругарство за поједине личности, и примити објашњење које и задругарству налази извор онде, где он заиста јесте. Социјална група или друштво производи задругарство. Производи га као што производи све друге своје творевине: овакав или онакав облик породице, овакав или онакав тип рода или племена, овакву или онакву државу, овакав или онакав поредак морални, правни итд. С истога тога разлога може се објаснити факат да свака социјална група има свој облик задругарства, мада свака има своје задругарство. Исто тако само се на тај начин може објаснити она тесна веза коју задругарство показује с другим творевинама истога друштва: с његовом вером, моралом, правом, привредом итд. Најзад, само на тај начин могућно је објашњење што свако задругарство има друкчију технику, јер се ова израђује у свакој социјалној средини друкчије, под утицајем различитих социјалних фактора, а не што их је тако израдио овај или онај конструктор.

Ово се може доказати и практичним примерима које је дао социјални живот свих народа. Појава и развитак индустрије створио је свугде велике гомиле радника, дакле оних којима једина могућност да поправе свој економски и социјални положај лежи у њиховој надници. Они су на тој основи, подстакнути бригом да заштите то једино своје благо, створили до данас највеће и најугледније задругарство у свету. Мала је улога ту била појединих личности, ма колико оне иначе заслужне биле. Ослобођења тежака меропашких веза, да не трагам за ранијим узроцима који су до овог ослобођења довели, успоставили су понова велики број самосталних привредника, а ово је морало да створи нове тешке проблеме који су у вези са слободним општењем са слободним тржиштем, морали да истакну немоћ многих иначе ослобођених и самосталних. Процес је и овде текао овим путем: притисак тржишних услова, немоћ много њих да сами одговоре том притиску, страдања, лутања, очекивање помоћи од општине или државе итд.,

док се није увидело да је најкраћи и најсигурнији пут да се притиснути и угрожени сами помогну. Појава америчких јевтиних производа на европском тржишту представљала је нов и веома снажан економски притисак над европским произвођачима, који су били оптерећени друкчијим теретима, а ови су — после, многих очекивања од царина, превозних тарифа, пореских и других олакшица — били на крају нагнани да се ипак поуздају у своју сопствену снагу. Тада је задругарство, своје врсте, добило нов стимулус и кренуло се. Пораст потрошача и нагомилавање њихово на извесним тачкама, у вези с полетом радиности и поправком животнога стандарда код масе потрошача, изазвало је потрошњу и тражњу извесних производа, који су се пре тога тражили само у ограниченој количини. То је тражило већу производњу, већа производња друкчију технику и уопште друге услове рада. А како мали произвођачи нису могли да примене ни ову технику ни ове услове рада и како је зато требало да сваки има већу количину сировина него што, појединац по правилу има, то им није остало друго до или да своје сировине продају пошто пото другоме или да избегну такву продају, задржавајући прераду — што другим речима значи и већу цену — у своје руке. Тако би се могло навести још много других примера који би сви потврдили једну исту истину: да се задругарство увек јавља као последица извесних процеса у друштву, да тада мора да се јави јер то тражи живот друштвени, да је — дакле — тада и оно само један друштвени процес, јер га друштво и производи и потребује. Овим примерима поново се, стварно и очигледно, потврђује све што је раније казано, имено: да је задругарство мора друкчије и проучавати и учити, него што је то чињено када се оно стављало у зависност од воље, жеље или погледа појединих људи. Ја сам свестан да овим уносим читаву револуцију у схватању, која у већини још и данас владају, али сам исто тако свестан да се на ову ствар не може данас друкчије гледати. После социолошких проучавања и познавања људских друштава, њихових структура и процеса, садањи стандард знања о социјалним групама, па дакле и о задружној групи, не мо-

же се задржати на нивоу до кога су га довели — и на коме га на велику штету саме ствари још и данас држе — многе и разне индивидуалисте који у овој социјалној области гледају пошто пото да одрже једно скроз необјективно и неодрживо гледиште. Ја не могу у овом чланку да улазим у све појединости новог гледишта, али држим да је доста и ово што је досада овде казано, јер су истакнуте најважније црте његове. Уосталом, можда ће бити прилике да се о овој ствари опширније и у већој појединости још говори.

Неколико пута поменути су појединци и наглашено је да њихова улога никад дије била онаква како су то схватили, па и данас још много њих сматрају, из реда индивидуалистичких теоретичара задругарства. Ови су мислили и мисле да овај или онај вид задругарства има да захвали за свој постанак увек углавном једном лицу. Тако се чак помињу лица која су смислила и кренула ову или ону врсту задругарства. И на основи мишљења и погледа тих лица израђена је не само цела историја, него и све учење о задругарству.

Ја сам већ доста јасно истакао улогу друштва у појави и изградњи ове социјалне институције да држим да би било сувишно да то понављам. Ипак морам да подсетим на извештан ток овога процеса, јер он доста видно показује када се и зашто се јавља улога појединца у задругарству. Ово уосталом вреди за све социјалне групе, нарочито оне које се јављају у оквиру опште групе, а не само задружну групу. Задругарство се јавља само онда када извештан социјални притисак — оскудица хране, или склоништа, или простора, или — у новије доба — каква утакмица итд., загрози већем броју људи. То је први очевидан доказ да задругарство није појам који је никао у глави једнога човека. Када се овакав притисак јави, онда сви они — или бар већина њих — који осећају да су њиме погођени у своме животу, раду или интересу, размишљају о појави или догађају, говоре о томе другоме или примају говоре других, стварају се додири, размењују се мишљења, врши се међусобно утицање, и као резултат јавља се — истина још стварно невидљива — али метално јасна и одређена со-

цијална група. Група носи у себи извесно незадовољство, она има извесне жеље, она тежи извесној акцији. Али понајчешћа таква група нема још и практичнога плана шта ће и како ће да ради да своје незадовољство умири и да своје жеље оствари. Овде се сада појављује улога каквога појединца. Појединац, који шире гледа на ствари, или који има пред очима туђе примере, или који је сам обавештен како се ваља понашати у таквој прилици, предлаже, саветује, истиче се за вођу. Ако су његови предлози и савети такви да задовољавају очекивање других, или бар да највише обећавају да ће се тешкоће савладати и да ће се целисходна акција моћи предузети, он и постаје leader. Води незадовољнике, показује им пут и средства, једном речи организује акцију. Први задругари деветнаестог века видели су, осетили су, импресију ове последње појаве и по њој створили или примили мишљење да је вођ створио и само задругарство...

Међутим данас није тешко оповргнути такво мишљење. Свако може лако да увиди да се први мотиви и да се сви први процеси који воде ка задругарству јављају много раније него што се појавио вођ. Они су социјални процеси и дешавају се независно од поједине личности. Ова се јавља на крају тих процеса и њена је улога ограничена само на практичну страну. Према томе јасно је да је само непознавање или превиђање ове радње самога друштва могло навести људе да вођи приписују и оно што је пре њега давно свршило само друштво. Како је овде реч о појави задругарства, не и о његовом доцнијем репродуковању, потребно је да се обрати пажња на ову разлику и да се не пада у непотребно мешање двају разних процеса. Појединац осећа и сам притисак и показује и сам негодовање, али то није довољно нити је то оно што ствара велике покрете. Само широко морално осећање много њих кадро је да то учини. А то је акција целог друштва или бар знатнога дела његова, не и акција једнога човека.

Пре него што завршим овај део сматрам да неће бити сувишно, кад се говори о појави задругарства, да наведем и некоје појаве које оне у даљем свом развоју показује.

Реч је о границама које се појављују у задругарству. Опажене су две такве, једна на ниже, друга на више. Знамо да се задругарство јавља после извесних социјалних притисака и да ови притисци тек доводе до реакција и акција. Али се ретко кад дешава да један овакав притисак погађа све чланове једне социјалне групе или једнога друштва. Понајчешће бива да притисак погађа само један део друштва и онда само тај део реагује. Исто тако бива да једни погођени осећају притисак више, други мање. Али има и таквих погођених који у опште ретко реагују. То су они који су свим немоћни, који не очекују никаква бољитка ако би реаговали— или што им је животни ниво толико низак да немају никаквога мотива да раде да своје стање поправе. Такви људи избегавају задружну акцију, она их не привлачи, њихови су погледи управљени на другу страну. Отуда видимо да крајње нејаки у ствари не суделују у задругарству. Ово је један проблем задружни, великобританске задруге одавно су му поклониле велику пажњу, употребиле су разне методе, али су резултати увек били мали. Крајње нејаки људи у већини су и данас ван задругарства.

Исто тако су опажене извесне границе према економским јакима. Има и међу њима појединаца које такав општи притисак — велике цене, скупоћа итд. додирује. Али њихово је економско стање такво да они овај притисак слабо осећају. Ово је опажено и код самих радника који имају веће наднице. И они се друкчије понашају него радници с мањим надницама. Они мање суделују у задругарству, а ако су се ту затекли из раније, док су им наднице биле мале, они се ретко задружно снабдевају. Не помињем друге економски јаке, који имају неки свој економски или професионални интерес да избегавају уопште задругарство као систем, задржавам се само на онима који, осим економских; имају све друге социјалне побуде да суделују у задругарству.

Задругарство показује још једну особеност која га нарочито карактерише. Оно не иде упоредно са стварањем социолошке заједнице у задругарству. Док задружна група корача и расте кадицад врло брзо, подстакнута повољним

ценама, враћањем преплаћенога дела или другим каквим повољностима, дотле социолошка група, дакле оно што је битно у задругарству, заостаје далеко, далеко назад. Људе привлаче погодности, али они исто тако лако напуштају задругарство чим погодности престану у истој мери или чим се макар само привремено промене. То је доказ да ове две врсте заједница не корачају напоредо. Социолошка заједница руководи се другим обзирима, она се развија везујући чврсто и тесно поједине своје делове, она се не квари после прве тешкоће, а то и такво развијање тражи познавање не само целине него и свакога најмањег делића. Како ово познавање још немају ни сви који воде покрет, то је он често изложен многим и честим променама. На страну тешкоће које долазе са погрешних поступака који се све чешће завршавају у понеким земљама тако званим „санацијама“, чији трошак обично пада на терет неке јавне касе, овај интелектуални недостатак силно успорава појаву и развитак задругарства. Задругарство уопште има силних непријатеља у самом себи, који га овда-онда и директно компромитују, који својим себичним и непаметним поступцима раде против њега јаче и осетније него сви његови економски противници. Стварање, негодовање, култивисање социолошке групе или заједнице у задругарству допринело би да се ове сметње уклоне. Друштвена радња, која је у задругарству јака и видна, успорава се и омета када је они, који треба да је практично извршују, намерно ометају или изигравају. Нарочито су опасни непријатељи туђи елементи који се овде онде и намерно уносе. Они брзо денатуришу задругарство, и не треба онда много па да се оно изроди у највећег противника ослобођења људи од туђега искоришћавања. Ако задругарство треба да буде бољи социјални систем, као што у природној својој основи то и јесте, онда оно не сме да се намерно оптерећује недузима и недостатцима којима су оптерећени други, антисоцијални, системи. Оно стога мора нарочито да се чува од лажних пријатеља. Није увек тешко познати, ко су ти. Они се понајчешће сами откривају својим антизадружним понашањем и радом.

IV.

Задругарство се буди — видели смо — услед каквога социјалнога притиска. Многи се буне када их и какав ненамерни догађај непријатно погоди. Уколико више се буне када у својој несрећи виде туђе прсте. Људи се буне не само када њих непосредно каква тешкоћа задеси, него се буне и када други страдају. Ово социјално осећање толико је јако да се нико не чуди када види да га поједини чак и намерно данас експлоатишу када се надају да ће тако изазвати у своју корист неку групу. Многи тумаче ове појаве сад овим сад оним индивидуалним осећањем. Ну таква су мишљења једнострана; ове су појаве социјални производи којима појединци више подлежу него што их сами производе. Када се људи буне против неке неправде, они тада следују извесним погледима и суђењима који владају у њиховој групи. Они нису створили те погледе, они суде онако како суде сви у њиховој групи, како су судили углавном и њихови претци. Када људи једнолико мисле у појединим стварима или појавама или када једнолико врше поједине радње — плетење, шивење, орање, сејање итд. — онда је то најбољи доказ да та мишљења и те радње нису индивидуалне творевине. Они једнолико мисле или раде зато што су ти поступци општи у њиховој групи, што их је створио неко пре њих, што су их они затекли када су дошли на свет. То је једна врста социјалних наслеђа. Појединци их примају и владају се по њима, јер то важи подједнако за све у њиховој групи. Тако и осећања која означавају негодовање у овом или оном случају није индивидуална ствар њихових чланова, већ је то социјална особина целе групе, особина која се стално понавља од генерације до генерације, осећање које ствара буну против свега што група сматра за штетно или неправедно. Има, нпр., племена у којима се убијање старца или једење заробљеника сматра као савршено потребан и нормалан акт, док већина људских група осуђују то као најмрскији злочин.

Задругарство је такође једно социјално осећање и јавља се увек када је учињена штета или неправда многим њима. Оно је двојак социјално: први пут, што га изази-

вају увек социјалне снаге ове или оне врсте, други пут, што увек реагује у облику већег или мањег дела целе групе. Када је изазвано, оно се понаша као што се уопште понаша у таквој прилици изазвани. Размишља, одлучује се, организује се, брани се. Ваља имати на уму да су социјална осећања уопште живахнија од индивидуалних, која су само репродукција првих. Ступи ли у акцију, оно се држи правила која вреде за социјалне акције, подвргава се и правилима која група у току саме акције израђује и, радећи, у току свега рада прилагођава се свима условима одбране. Је ли напад јак и тренутан, и одбрана је живахна и брза. Напротив, ако је напад спор и трајан, одбрана се такође организује полако и да дуго дејствује. Ну има примера када треба нејакога помоћи, упутити или и просто стати уз њега иако не постоји видан напад. Тада одбрана иде познатим социјалним осећањем и дејствује и полусвесно, често и несвесно. Данас има врло много социјалних притисака или напада, дешавају се врло често, те није чудо што су и реакције многе и честе. Задругарство, које је једна врста ових реакција, тесно је у овом погледу везано за свеколики социјални живот, оно се јавља у свима областима овога живота, час као последица, час и само као кретач у овоме или ономе одсеку живота.

Већ у самом социјалном притиску налазе се побуде за акцију и функцију. Онај који се осећа принуђеним да нешто предузима или ради, самим тим приморан је да врши леку функцију. Када радник, стицајем развитка индустрије, дође у положај да мора да штити и брани једини свој мали доходак, он самом том одбраном и начином како се она развија, врши једну врло велику и врло важну социјалну функцију. Када тежак, ослобођен и изведен на слободно тржиште где свако мора да израђује и да штити свој положај у утакмици с другима, он самим својим новим радом за другога и одбраном свога новог положаја, и нарочито начином те одбране, врши једну такође и важну и велику социјалну функцију. И у једном и у другом случају задругарство иде уз ове функције, организује их, у многе и врши. Процес друштвени који се овде огледа

у задругарству сам дакле побуђује разне социјалне функције. Казано је већ да се задругарство јавља увек после некога притиска — физичкога, економскога или и самоменталнога — и да му је циљ да тај притисак отклони или бар ублажи. Већ по томе што отклања или ублажава један притисак који погађа много њих, дакле што мења стање у корист погођених, задругарство врши једну социјалну функцију. Ну овај исти процес изазива многе и разне друге функције задругарства и ван економскога живота — и у другим областима социјалнога живота.

Шта је то што ван економских мотива изазива функције задругарства? Мој задатак није овде да објасним цео социјални живот с гледишта задругарства, већ да констатујем само важније социјалне функције његове. Стога ћу се ограничити да поменем сада само области религије, морала и правде. Доцније ћу се вратити поново на области економије и технике. А можда ћу поменути још и језик и естетику. У свима тим областима има и задругарство свој удео, стога неће бити сувишно ако се све помену и бар донекле испитају.

Некада је свеколики друштвени живот био подвргнут религиозним обредима и условљен многим религиозним праксама и правилима. Има људских племена, где такво стање и данас још траје. Све што се ради, ради се уз извесне религиозне обреде и нарочито се обраћа пажња да се нико не огреши о извесна религиозна правила која се сматрају као светиња која се не сме повредити. Нарочито су ови обреди и ова правила вредела за радове који су се вршили заједнички, у групи, јер се на овом ступњу група сматра као нарочито обавезна према ономе ради кога се обреди и правила врше. Сада су многа религиозна правила окренута у духу групе, према њеним нејаким члановима, према одржању групе. Нарочито је Хришћанство извршило праву револуцију у овоме погледу. Утицај задругарства, онаквога какво се оно увек практиковало у друштву, очевидан је. Овај утицај сталан је и приморава на извесне обзире и оне који нису баш тако одани свима религиозним правилима.

Многа религиозна правила прешла су у област која је добила име морала. То је она област која обухвата правила како ће се људи понашати између себе, према својој групи, према њеним стварима и према туђим групама. И имено таква правила, која су раније важила само као религиозна, прешла су у засебну област и образовала засебан збир социјалних правила. Али су постепено постала и особена правила која је потпуно израђивао сам живот у групи. Знамо већ да група израђује многа правила, и да се ова правила односе сада на ову, сада на ону област живота групе, према процесу кроз који група пролази. Како је задругарство један готово сталан процес и свака група готово свакодневно пролази кроза њ, то и правила која се тим поводом израђују стоје у вези са свима другима. У друштвеном процесу не могу се уопште одвајати једна правила од других, јер их производи једна и иста средина и сва служе једном и истом циљу — јединству и одржању групе. Тако су правила, која су постепено стварана ради одржања нејаких у групи, морала утицати и на све друге групне процесе и погледе кадгод је била у питању брига о нејакоме, о помагању нејакога, о обзирима према ближњему, о ономе што се сме и што се не сме учинити другоме. Задругарство је увек морало имати у том погледу јак и очевидан утицај на све процесе који су се у групи дешавали.

У области морала задругарство је директно допринело у изради некојих правила. Сва она правила која се односе на понашање према другу и сараднику, која забрањују извесне поступке што кваре другарство и сарадњу, која осуђују извесне ружне радње, називајући их мрским делима, јер кваре слогу, сарадњу и правилан живот, као што су лаж, сплетка, превара, подметање, крађа, задругарство је морало од првога дана да обелодани и да допринесе и од своје стране да она добију општи, социјални значај. У почетку, и кад је регулатор живота у групи био друкчији него што је данас, то је вршено у облику обичаја, али су постепено обичаји добили конкретне облике. Данас задругарство врши ове своје моралне функције по-

моћу својих принципа, посебним правилима за сваку радњу и одлукама свих саучесника и литературом. Данас задругарство, као и свака друга социјална група, моделује индивидуу према својој природи и својим циљевима.

Морална правила која је задругарство израдило данас су саставни део задругарства. Она устају против свих мрштина у задругарству. Многи, који не знају живот друштвени, мисле и причају како је морал, који представља извесан део задружних правила, нешто променљиво у смислу лица која су их тобож створила, а има и таквих који им приписују непромењиви, чак и натприродни карактер. Међутим, она нису ни једно ни друго. Она су променљива исто онако као што се мења људско друштво, она се не мењају, само онда када живот, за који важе, обамре. Данашњи друштвени живот, који је не само веома променљив него се из етапе у етапу све више усложњава на један донедавно непознат начин, побуђује задружна морална правила као никада раније и даје им необичну осетљивост и живост. Ово утолико више што је нагла променљивост и кретљивост данашњег друштва допринела да се изгубе, и да се све више губе, и најосновнији морални стандарди, који су дуго вредели. У данашње доба пуно је мотива и чинова који вређају ова правила и, како с једне стране та вређања погађају многе, а с друге како свака реакција увређених пење вредност њихову и у њиховим сопственим очима и у очима целе њихове групе, то свака нова оваква увреда рађа живахнију и живахнију акцију. Задругарство врши данас врло знатну функцију у области морала, подстакнуто како својим сопственим моралним правилима тако и повредом тих правила коју стално врше извесни процеси у данашњем друштву. Ова двојака природа ове функције не сме се губити из вида, још мање се сме она одвајати било од извора или од њезиних изазивача кад се говори о задружном моралу уопште. Он није нешто одвојено, он је тесно спојен и са самим задругарством и са самим процесом социјалним. Што је задругарство данас толико осетљиво и живахно то се има

приписати само великим и сталним вређањем његових моралних правила.

Обичаји, који су некада били једини регулатори у друштву, били су довољни да се заштите нејаки и када је требало да се прибегне у помоћ немоћнима. Оваквих пракса има овде онде и данас и оне све стварно подсећају на ова давнашња времена: код нас моба, спрега, спремање удаваче, помоћ при зидању куће, ношење дарова у нову кућу или породицу итд. Сва ова старања вршена су по обичају и као друштвено правило које је вредело за све и ако никакве друге заповести није било. Прва писана наредба, колико се данас зна, била је она одредба у Хамурабијеву закону који је категорички наређује како ће неимућни добити земљу за обраду од оних који је имају и сувише. Ова одредба прва је чисто задружна институција коју је један закон предвидео, јер се њоме први пут законски предвиђају чисто задружни правни односи. Од тога доба нема тако одређених правних прописа, уколико би се тицали чисто задругарства, до оних општих наредба и установа што се односе уопште на заштиту дужника или купца, каквима је пуно законодавство и практичан живот и световне и црквене власти средњег века.

Тек појава велике индустрије и ослобођење од кметских стега с почетка деветнаестог века и неминовна појава, с тим у вези, двеју врста задругарства, које су свака на свој начин изражавале природу и потребу према природи и потреби својих штићеника, принуђено је законодавство да се нарочито забави овом материјом. Од тада су се стали објављивати закони којима су ондашњи законодавци одређивали односе како у крилу самих задружних творевина тако и у додиру њихову с другим творевинама. Карактеристика свих ових првих законских прописа означена је јасним непознавањем особености задругарства, неразликовањем задругарства од сваке друге акције у којој суделују више њих. Уосталом није још било ни менталних услова да се друкчије поступа. Духови су још били под притиском страха од тајних договора, завере, опасне намере у маси, од револуција, па су у свакој групи, нарочито

у свакој групи малих и сиротних, назирали тајне договоре, завере, стога је све, до сам почетак девенаестог века, почињући од петнаестог, било законски забрањено, готово у целој Европи удруживање и оснивање каквих било удружења радника, тежака итд. Ово неповерење према малим људима било је толико и тако се дуго држало да је било немогуће ни с почетка 1890 године, када сам ја почео да пропагујем задругарство у Србији, позвати иједан збор без одобрења власти, нити је било могуће збор држати ако на њему није био присутан и полицијски чиновник.

Ипак су две велике социјалне појаве учиниле да се задругарство, као удружена акција за одбрану и рад, наметне законодавству. У почетку једва толерирано, оно је постепено све више градило себи место у схватањима и данас — може се рећи — нема иоле културне земље у свету која би спорила задругарству потребу и право да правним путем обезбеди себи интервенцију у друштвеном животу. Задругарство је задобило своје место у правном животу сваке културне земље и одатле оно врши своје функције редовно и сигурно. Један факат мора се ипак констатовати.

Нема још ниједнога закона који тачно делимитује задругарство, који тачно одређује шта је задругарство а шта није. Сви одређују услове под којима се која врста удруженога рада може вршити, ниједан још не ограничава тачно докле је који удружени рад заиста задругарство, одакле то није. Мора се ипак признати, ни сама дисциплина о задругарству није много олакшала радњу законодавчеву. Задругарство се још бори да се ослободи успављујућих прича баба причалица, оно још није успело да једном за свагда прекине родбинске везе с овим или оним уображеним родитељем. Већина представника и проповедника његових није доспела да нађе једини истински извор задругарства, па није могла да открије ни све његове путове, ни све услове тих путова, ни сву нарочитост њихових кретања, што једино чине научну основу његову. Какво је у већини данас знање о задругарству није ка-

дро да да ниједну поуздану, научну оријентацију. Зато се свакодневно и дешавају ствари које исмевају и ружно представљају онај процес који друштво најозбиљније, најхуманије, најкултурније подстиче и врши. Социјални процеси који доводе на крају краја до задругарства завршују се обично каквом функцијом која је целом друштву потребна и корисна. Кад би се задругарство тумачило како оно у социјалном смислу јесте, не би било тешко да се ове функције ухвате и разумеју. Међутим задругарству се данас товаре и такве функције, које не само нису његове, него које директно иду против њега. Једва да је потребно наводити и примере за то, они су толико јасни да их ни јајсмелије фанфаронске рекламе не могу маскирати.

Задругарство, међутим, иде својим одређеним путем. Оно не може застати а да једном не покаже своју праву природу. Знање о њему већ је нашло и већ се почиње кретати на својој правој основи. С неколико универзитетских катедара већ и неколико стручних професора гласно објављују да су доскорашња учења погрешна. Ново, право, истинско учење крчи себи пут, задругарство се пење на висину социјалних наука, оно се већ ослободило предрасуда, као што су природне науке ослободиле многе природне појаве бапских бајка и предрасуда. Оно ће и у праву израдити себи реалнији положај.

Језик је најлепши пример друштвенога стварања. Када човек пореди језик некога заосталог племена, које једва ако има сто до две стотине речи у своме говору, с језиком кога културнога народа који има много хиљада речи, јасно се види колики је огроман рад морао бити савладан док се до овога доспело. То је друштвени рад, рад који су радиле и израдиле многе генерације и у току многих векова. Мада је овда онда и по који појединац ту доприносио, ниједан такав допринос није имао важности ако га сви остали нису примили и усвојили. Стога је сасвим на свом месту учење које тврди да је језик најнесумњивија и највиднија друштвена творевина.

Моје није да овде описујем како то стварање бива. То је ствар социологије језика. Када ово кажем ја не могу

а да не поменем с великим пијететом имена двају њених еминентних представника — Andre Durkheim и M. Meillet — обојицу већ покојних, првога који је као француски војник пао на фронту недалеко од Солуна, на своме намераваноме путу да ослободи Србију ... Моја је задаћа овде много скромнија, имено да поменем колико је огромна улога и у стварању језика оних који уопште стварају све што је вредно у човечанству, а нико се од њих нарочито нити види нити зна. Ова удружена сарадња створила је све језике, особено за сваку групу, и стално их и даље ствара — допуњава, мења. То бива по оним истим социјалним процесима као што се ствара, допуњава, мења и задругарство. Али ово је и са своје стране доприносило да се језик, сваке групе, израђује. Оно је у њ стално уносило нове и нове своје чињенице, тражећи и налазећи за сваку пригодан израз. Оно је, тако радећи, обогатило сваки језик многим новим речима, и даље их богати. Сећам се, колико је задругарство обогатило иаш језик речима које су тек на терену задругарства поново оживеле или примењене.

Ова функција задругарства у области језика жива је и стална, нико не може рећи да ће се она кадгод завршити. То није ни могућно, јер је и једно и друго живи процес, везан за живот свакога друштва, који не мирује, који посве ретко — када друштво обамре и гаси се — изгуби моћ да се развија. Наша садашња социјална средина која стално ствара све већи број мотива који побуђују да се нејаки штите и организују, ствара потребу за нова и нова акта, нове и нове мисли, нове и нове појмове. Све ће се то сутра или после извеснога времена рефлектовати, одбити или изразити у језику. Задругарство има своју функцију и врши је, стално и неуморно.

Област лепога пуно је друштвенога стварања. Почев од вечитих пирамиди, па до најновијега огромнога облакодера у Новом Јорку, који је подигнут у спомен Рокфелеру, ни једна велика грађевина није подигнута друкчије него сарадњом много људи, стручњака, вештака и обичних радника. Све лепо на пољу скулптуре, или сликарства, или

песништва итд., створено је сарадњом многих невидљивих и незнатих сарадника. Чак и за најобичније ручне радове — вез, шаре, крој, шав итд. — ко може рећи да је углед дао овај или онај човек или ова или она жена. Ко зна колико је њих сарађивало и откада док се до садашњих облика дошло! Али осим тога факта који је општи за све социјалне творевине има скулпторских радова, слика, описа, песама који нарочито истичу неодољивост у корист удружених снага и напора. Има их и у нас. Наша народна поезија пуна је светлих примера за то.

Ко је дао подстицај и углед таквим репродукцијама? Свакојачко сам друштвени живот, његови примери, његове творевине. Казано је да у сваком људском друштву има стално мотива који изазивају заједничку акцију. Ове акције разне су као што су разни и мотиви. Свако осећа те чињенице, многи их и виде у непосредној близини, социјална средина пуна је таквих импресија. У њој се осећа, мисли, ствара. Није ли сасвим природно да се ту не изгуби ни утисак који удружени напор производи и изазива! Задругарство је најлепши изражај удружених напора. Све оно што се удружено предузима и постиже да се несебично другоме помогне или добро учини, све то природно морало је и мора да нађе свој одјек било у слици, песми, лепој речи или ма коме лепоме делу. Тада ни то дело није дело једнога лица, кроз њега говоре сви они који удруженим напором стварају, сви они који такве несебичне напоре поштују, цене их и диве им се. Задругарство врши своју функцију и у овој области, иако не постоји нека нарочита намера за то.

Технике има у свима животним областима свакога друштва. И свака област има безброј техника што зависи од много животних поља на којима се оне манифестују. Ко је израдио ове технике? Ко то зна! Можда се то за већину никад неће сазнати. Ко би могао рећи ко је први израдио технику мешања хлеба, готовљење јела или справљање некога пића? Ко је први израдио технику сејања, жетве итд.? Ко је први нашао технику како се добија ватра? Ко је иницијатор ковања или грађења појединих пре-

дмета од метала? Итд. Пошто нико не може поуздано одговорити на оваква и слична питања, уведило се најзад да то нису ни могла учинити поједина лица, а ако су који детаљ и допринели појединци, да су се они у многим даљим допуњавањима потпуно изгубили. Свака ова техника прошла је кроз толике промене да је постало неразложно тражити им индивидуалне ауторе. Оне су постале дело безброј непознатих људи да се о њима не може друкчије говорити него као о делима социјалним, о делима које је друштво створило.

Тако и социјалне науке данас сматрају технику, чак и ону, за коју је данас могуће наћи аутора, не сматра се друкчије до као социјална творевина. И ако се зна да је Бесерман усавршио добијање челика, да је Џенер нашао пелцовањем лек против богиња, да је Пастер открио разорну и корисну функцију бактерија, ипак се ни та примењена знања не гледају друкчије до као на социјалне тековине. Чим је њихова примена зависила од друштва и чим их је друштво примило она су престала бити ствар само њихових проналазача.

Техника је увек резултат сарадње многих и по томе што ни онда, када се могу наћи аутори, не може нико рећи да је проналазач радио самостално. Шта су пре њега чинили и учинили много других! Од кога су они све учили и ко је и колико допринео да се крајњи проналазач попне на ту висину? Када би се то могло све похватати и објаснити, дошли бисмо до огромнога броја сарадника о којима нико никада ништа ни слутио није. Је ли то уопште могуће постићи! Један истакнути професор парискога универзитета, који је добро био упознат са социјалним животом старе Атине, покушао је био да схвати и објасни живот и улогу Сократа, како је дошао до своје философије, уверења о природи, о људском друштву, човеку итд. И мада је подвргнуо био најсавеснијој анализи не само савремену сократову генерацију, него и све раније и удаљеније, које су могле утицати на њ, није могао наћи потпуно задовољавајући одговор. Колико би сличан поку-

шај био тежи данас после свег врло сложеног дешавања које су наука и техника прошле од доба само Watt-а до данас!

Стога се такви покушаји морају одбацити. Може се и треба знати поједини проналазач, уколико је то могућно, али се никако не сме губити ограничена улога појединца, не сме се ни тренутка губити с вида онај први и највећи стваралац, што се зове друштво.

Задругарство је особена врста заједничкога рада. Она има пуно својих техника. Те технике друкчије су у простим врстама удруженога рада, друкчије у задружним радњама, друкчије кад се задружне радње врше кроз нарочите апарате. Ну задружне технике све се одликују једном особином коју друге — било у индивидуалној или у удруженој примени — немају. То је она основна одлика задругарства да помаже све који суделују у напорима ну да не одмаже — да не штети — никога.

Ове технике задругарство је унело и стално уноси стварајући нове и нове облике социјалне активности. Подстакнуто животним условима дане социјалне средине оне тиме попуњава народну технику, усавршава је и богати. Данас је његов допринос у том погледу врло велики. Доста је бацити ма и летимичан поглед на обиље задружних облика па да се човек увери о томе. Ну, што је нарочито важно, ти доприноси не само да су многи, леви, примерни, него су и социјално веома корисни. Они уводе, по природи задружнога рада, масе дотле неуких и неактивних у једну социјалну корисну акцију за коју су раније само посве мали број њих били кадри. Задружна техника има у томе погледу велику социјалну васпитну улогу и она је врши боље и брже него ма каква специјална институција. Задругарство доприноси у томе погледу велики допринос широком народном спремању и унапређењу његове културе.

Задругарство својом особеном техником дела још од детињства. У свакој породици, ма да је сувремена породица изгубила негдашње своје врло важне функције, има много техника које подсећају на задругарство. А дечје-

игре, које се збивају увек у друштву више њих, које се врше по извесним правилима — за која се неће никад сазнати ко их је и када прописао — живи су примери задружне технике. Најближе ће истини ипак бити да су их прописале саме игре, потребе сваке игре и увек поштена игра. По модерне игре с лоптом, тимови итд. Све су то видни докази како задругарство функционише и онда и онде, где то нико не слуги. Социјална природа задругарства испољава се пред извежбаним оком у свакој функцији и најнезнатније социјалне групе. Дете затиче све то још од првога свога дана, али оно и суделује у томе већ на првим својим самосталним корацима. Задругарство је и само једна функција сваке социјалне групе.

Школа од своје стране чини велику услугу. Школа је најбоље расадник техника свих врста. Почињући од свакодневнога понашања, па кроза сва увођења у прошлост и садањи живот групе, школа служи, као нико други, тако и у тој мери да се млађе генерације спреме за нормалан и социјално користан живот. Познато је да школа таквим својим радом оживљава све што су раније генерације оставиле у наслеђе, доводи млађе у везу с њима и на један јасан и врло убедљив начин показује да би наша лична вредност данас била посве мала без сећања и наслона на вредности и заслуге старијих. Школа је у неку руку посредник између једних и других. Школа преноси исто тако и задружне технике старијих на млађе. Она то чини без икакве нарочите намере, али има од некога времена примера који сведоче да она то чини и намерно. Има земаља данас у којима се задругарство не само учи него практикује још од основне школе. Ја сам лично походио неколико таквих школа у Италији, и мало после испричаћу један интересантан случај који најлепше показује колико је задругарство већ продрло у основну наставу и какве све функције оно ту већ врши. Зар се не чују све чешће гласови и у нас да треба другарство учити и у нашим школама. Ја сам лично поднео о томе предлог још 1904 године. Наш социјални живот све више испољава своје потребе да се задругарством оснаже извесне његове врло важне области, да

није чудо што људи, који овај социјални утицај јаче осећају и запажају, траже да се ове потребе и школом задовоље.

У 1892 години путовао сам по Италији да се упознам с њеним задругарством које је било напредно и врло угледно у свету. У Падови, где сам походио Леона Велемборга и с њиме имао честе и дуге разговоре, скренуо ми је нарочиту пажњу Волеборг на једно село, удаљено десет километара од Падове, где је имало неколико разних задруга које су све примерно радиле. Ту, додао је Волеборг, можете лако и брзо да видите шта је све кадро да учини задругарство, када га једном подесни услови пробуде. Једнога дана, била је субота, упутио сам се колима у то село и у њему сам прегледао пет разних задруга и уверио се како у једноме невеликом селу, могу врло лепо да раде неколико посве разних задруга. Село је имало кредитну задругу, млекарску задругу, задругу за обезбеђење стоке, задругу за старање о здрављу људи и за помагање њихово у болести (потпуно као што су сада код нас задруге, којима је Др. Ђока Ј. Николић, као помоћник министра народнога здравља, дао име здравствене задруге) и најзад задругу ђака свих основних разреда у селу која их је снабдевала књигама, свескама, хартијом, мастилом, перима, оловкама.

Секретар сеоске општине, који је био и секретар у задрузи за обезбеђење стоке, иначе који је носио титулу *avvocato*, јер је као правник имао право на адвокатску праксу и ако је није вршио, позвао ме је да сутрадан, у недељу, будем гост ђачке набављачке задруге, јер се тога дана састајала свечана скупштина задругина и имале су разделити награде добрим ђацима. Награде се дају из једнога дела онога вишка који су сви ђаци дали задрузи када су од ње набављали себи књиге, свеске, оловке итд.

Примио сам позив и сутрадан био сам сведок ових ретких свечаности.

„Тога дана, тако сам описао овај догађај давно прерата за једну књигу коју је спремао за штампу познати школски и просветни радник Сретан Динић, скупили су се

у велику двоспратну школу ђачки родитељи да присуствују једном отменом чину своје деце. Школа је била окићена заставама, а улазци још и зеленилом и цвећем. Пут, који је водио од спољњег уласка у школу, био је сав посут травом која је мирисала на свежину. У огромној сали за свечаности, која је била исто тако искићена и украшена, седели су и стајали родитељи, мајке и оцеви. Све је било у свечаном руху и на сваком лицу видело се радознано очекивање и радост. Било је јасно да се догађа нешто свечано и велико.

Око девет часова почели су улазити учитељи и учитељице. Напред је ишао управник школе, а за њим остали по реду службе. И они су били у свечаном оделу и достојанствени, особито управник на коме се лепо видело и разумевање достојанства и величина чина.

Када су учитељи и учитељице заузели места с једне и друге стране управника, мало после почели су улазити ђаци: најпре женски, а за њима мушки. Њиховим колонама управљали су и кретали их лево - десно, напред - назад опет ђаци, вође, који су особито тога ради били изабрани на ђачким састанцима. Улазак ђака извршен је у највећем реду и тишини.

Тада је ушао председник општине, праћен осталим часницима и одборницима, а уз председника корачало је још неколико председника, часника и одборника оближњих општина, који су као гости дошли на ову свечаност. Осим њих, свака је месна задруга послала по неколико својих представника.

Одмах после тога устао је, изашао неколико корака напред управник школе, с неколико топлих речи поздравио госте, родитеље, и узео читати један лист тако да је свако могао лако и брзо да разуме смисао и значај тога дана и тога састанка.

Ја ћу укратко препричати садржину тога говора.

У школи у Вигогну (тако се зове село) има ђачка задруга, која је основана пре десетак година. Та задруга набавља све књиге, свеске, хартију, увлаке, пера, писаљке, једном речи све што је ђацима за школу по-

требно. Она то набавља на велико, од великих продавница, а ђацима уступа — дели — на ситно, колико коме и кад треба. Како задруга набавља доста преко године, то — разуме се — добија све знатно јевтиније, него што ти исти предмети стају када се купују код малих продавница. Ну она их не уступа ђацима по цени колико је сама за њих платила. Таква практика била би противна смислу оваквих задруга. Она уступа „намирнице“ ђацима јевтиније, него што их продају мали продавци, али ипак нешто скупље него што је сама за њих дала. Ова разлика служи да се подмире трошкови задругини и да се постигну извесни циљеви које је ова задруга ставила сама себи у задатак. Ево како се поступак на крају сваке године.

Када се сведу рачуни и нађе: колико је и шта задруга набавила, колико је и шта уступила, колико још остаје неуступљених намирница, онда се добија резултат: колико је више примила за намирнице него што је сама издала. Од тога вишка одбију се трошкови које је задруга имала преко годину, а за годину када се ово дешавало ти трошкови нису износили више од две паре на сваки динар набавака, и што преостане то је чист вишак или она сума коју су ђаци преплатили, више дали задрузи за одвојене, узете намирнице. По правилима задругиним чист вишак делио се овако: половина се уноси сваке године у фонд за помагање сиромашних ђака у случају болести, а друга половина употребљавала се како скупштина задругина реши сваке године. Сви су ђаци, а било их је преко три стотине, чланови задруге. Уплата нема, само је сваки ђак био дужан да све своје школске намирнице набавља у задрузи.

Задругари се састају на скупштини, редовно једанпут годишње, али се, поред тога, састају и нередовно, готово свакога месеца, када се обавештавају о месечном раду, држе погодна предавања и упознају с радом сличних задруга у другим школама.

Задруга има свој управни и свој надзорни одбор, секретара и благајника. Председник надзорнога одбора је управник школе. Претседник управног одбора је један

учитељ. Секретар је једна учитељица, благајник је друга учитељица. Чланови одбора су ђаци које скупштина изабере, ну дешава се — можда и намерно — да су председници кадикад спречени да врше своје дужности; тада их замењује који одборник — ђак — који се на тај начин упућује и за највише функције у задрузи.

Из речи управника школе чуо сам да је фонд за помагање ђака у болести износио 15.000 динара и да се из тога фонда издаје сваке године сиромашнима за лечење просечно дин 800.—. Набавке за ту годину износиле су око 8.000 динара, трошкови до 120 динара, чист вишак 2.200 динара. Половина, 1.100 динара унесена је у фонд за помагање у болести, а друга половина употребљена је, — како је скупштина решила — да се одену 27 сиромашних ђака. Свакоме је ђаку купљено одело: капутић, прсник (или блуза), панталоне (или сукњица), филцани или сламни шеширић и обућа. На то је издато за свакога ђака просечно 38 динара, укупно 1.026 динара, претек 74 динара додат је такође фонду за помагање у болести.

Када је управник почео читати овај део извештаја, служитељи су донели одела, шешире и обућу. Кад је управник завршио говор, са свих страна зачуо се дуг плесак руку: гости и родитељи поздрављали су задругаре и узносили њихов леп поступак према сиромашнијим друговима. После тога ступила су напред два одраслија ђака: члан управнога и члан надзорнога одбора и, по прозиву секретара, стали раздавати одела, шешире, обућу одређеним ђацима — награђенима. У томе тренутку засвирала је у дворишту ђачка музика неку тиху и милу арију. Када је и последњем дан његов део, устао је председник општине, Др. Албертини, и држао говор, пун лепих речи за задругу и задругаре. Председник је похвалио и све учитеље и учитељице, којима се, рекао је он, има највише захвалити што је тако једна висока мисао остварена још у раној младости.

После председникова говора, који је такође бурно поздрављен, почели су излазити ђаци, истим примерним ре-

дом као што су били и дошли, а после њих гости и родитељи.

У дворишту су оппочеле нове свечаности. Музика је стојала на једној страни и свирала. Другу страну заузели су гости и родитељи. Баци — сви и награђени и други — заузели су место у средини. И, за трен ока, уз звуке музике, почело је дефиловање које није заостајало иза лепих маршева одраслих. Напред су корачали одбори, па онда награђени с наградом преко руке, и најзад сви остали ђаци. Призор је био диван и јединствен, ја га никада нећу заборавити.“

Највидније су функције задругарства у области привреднога живота свакога друштва. Оне су ту и по најчешће. Још од првих почетака, када је цела хорда морала да тражи храну, или да лови дивљач или рибу, главни елементи задругарства испољавали су се на сваком кораку. Сарадња многих, слога сарадника и оданост заједничком послу, једнака подела итд. Неки поступци ових људи чудновато су личили на поступке неких животиња. На пример на поступке вукова у лову и заседама. Поступци гемова у риболову и поступци ових људи који нису знали ни за какве ловачке справе. Поступци птица у грађењу гнезда, даброва у грађењу станишта под водом. Неки поступци, напр, папагаја, птица селица итд. изгледају чак савршенији од поступака ових давнашњих људских предака.

Стари век даје интересантне примере из Китаја, где је централна и месна власт била увек слаба. У старом Китају становници су сами морали да обезбеђују себи безбедност и мир дневни и ноћни, сами да копају себи заједничке бунаре, сами да копају и граде насипе да би се одбранили од поплава итд. Сличне примере даје и стари Египат, Вавилон и друге земље дуж Еуфрата и Тигра. Око 1960 године пре Христа културни Вавилон онога доба имао је и своје особите задруге за закупљивање земљишта. За стару Грчку има мало видних задружних споменика, али се из историје види (Beloch: Griechische Ge-

schichte, E d u a r d M e y e r: Die Wirtschaftliche Entwicklung des Altertums, W. C u p n i n g h a m: Western civilization, ancient times, итд.) да су многи већи подхвати (риболов, цеђење уља из маслинака, насељавање на освојеним земљиштима итд.) вршени удруженим напорима. За стари Рим има доказа да су се нејаки штитили помоћу collegia, разних професионалних корпорација, које помиње још Плутарх у Нуму, од којих су многи слободно оснивани пре него што их је држава почела упућивати да врше и неке радове искључиво у корист државе.

Средњи век имао је своје методе за заштиту нејаких и оне су примењиване уз врло мало суделовања самихштићеника. О заштити бедних старали су се многи манастири. За одбрану од неправичних цена или од превара у каквоћи, мери, или од узимања великих интереса, бринули су се нарочито црквени оци, али се овда онда и државна власт директно мешала. Задружно помагање било је иначе веома развијено у маломе, у суседству, као ствар обичаја. Овога обичаја било је уосталом на свима ступњевима; и онда када људи у већини нису могли да слободно собом располажу, они су притицали једни другима у помоћ, сарађивали, чували се узајамно. Тек од петнаестог века у Јужној Италији, када је развитак саобраћаја и промета изнудио већу слободу у кретању људи, видимо да се самостарању људи допуштају шире границе. Тада се јављају и нарочите установе за старање у време неродице или глади, тзв. monti frumentarii, нешто слично негдашњим сеоским и општинским кошевима у Србији. И ова слобода малих људи, да се сами о себи старају, ширила се поступно, као што су попуштале раније стеге, као што је развитак друштва изнуђавао већу слободу.

Ну све су то још били спорадични и случајни поступци. Спорадични и случајни поступци била су и она мала повремена старања неколико породица када су се оне осетиле побуђене да задружним напорима заштите своја скромна средства. Редован пример дан је тек када су нејаки стали стално примењивати методу задругарства или, боље рећи, када су стали вршити практике које је задру-

гарство само изредило још у својој полусвесној примени. То је било у почетку деветнаестог века, као што сам још у почетку овога чланка поменуо.

Један велики социјални догађај претходио је овоме догађају. Појава велике индустрије нагомилала је на појединим тачкама велике масе радника који нису имали ништа друго осим своје радне снаге. Сама факта скренула су овим људима главну пажњу на употребу њихових надница, јер су им оне биле једини извор не само да се прехране, одену и заклоне, него и једина нада да се збрину за старост, болест итд. Незгодан механизам снабдевања, који увек прати оваква нагомилавања, чинио је своје да људи обрате пажњу употреби надница. Ранији обичај заштите сиротињских средстава вршио је такође свој утицај. Једнога дана морале су те комбиноване чињенице довести дотле да се појави задругарство као нешто потребно, нешто неопходно, нешто корисно. Тако је функција задругарства нашла свој моменат и своју неизбежност у економском животу дане социјалне средине. Оно се тада појавило као социјална неизбежност, јер друштво увек тако поступа кад су му чланови, сви или део њихов, угрожени. Друштво тада брани угрожене, бранећи у исто време себе, своју целину, своје јединство, свој опстанак.

Други велики социјални догађај — ослобођење тежка од кметства — такође је побудило мале тежаке да се удруженим напорима припреме за нови рад и живот, пошто појединачно то нису могли постићи. Ја сам о томе раније писао, овде не мислим понављати што је већ познато. Овде још и стога не што то задругарство потребује велику прераду и прилагођавање за привреду без профита, а што оно не може само извршити. Стога ћу се засад ограничити само на задругарству које је већ остварило, или је бар дало доказе да може само да оствари, привреду без добити.

Функције овога задругарства многобројне су. Некада је свака породица била економски самостална. Свака је производила своје намирнице, ниједна није доспевала у опасност да је ко на тржишту искоришћава, јер ниједна

није, по правилу, ни куповала ни продавала, јер тржишта није ни било као данас. Али то се стање — стицајем разних чињеница и чиниоца — променило, сада је већина породица напустила многе кућевне радове и већи део намирница купује код нарочитих продаваца. Све оне многобројне технике — ткање, плетење, вез, шивење итд. које је свака породица сама вршила — преселиле су се или се све више селе ван појединих кућа, у нарочите радионице и фабрике. Породице су добиле друга занимања — у кући, често ван ове. Све је већи број породица чији економски интерес све више тежи у правцу потрошње. Још од како је велики број породица постао зависан једино од наднице мужа, жене или деце, појавила се у свој својој тежини потреба да се заштити овај једини — редовно мали и недовољан — извор за живот. То је изазвало функцију задругарства и оно је ту своју функцију извршило, и врши је, како се само може пожелети. Већ сам тај факат што много њих осећају у исто време један и исти притисак, овде притисак који долази од угрожавања, крњења, слабљења наднице, већ сам тај факат упутио је угрожене да се заједнички бране, и они су се морали латити извесне акције. Задругарство је узело у заштиту надницу од потурања, од криве мере, од дописивања, од произвољних цена, једном речи од свега што је смањивало тај једини доходак много њих. Оно је, тако радећи, брзо истакло ново једно правило и нову једну теорију на место онога што је дотле важило, имено: да намирнице нису за то ту да појединци на њима добит граде на економску и здравствену штету оних за које се оне производе, већ да су оне ту да људи, да народ, подмирује своје најпрече потребе.

Задругарство је у исто време стало препоручивати и уносити трезвеност у подмиривању потреба, одбацујући све што је спекулација ради свога интереса убацила у потрошњу и најоскуднијега потрошача. Радећи тако, ово је задругарство сачувало за много процената донодак масе потрошача, попело куповну снагу свакога новчића, учинило да свако добије више намирница за једну исту суму за коју иначе — ван задругарства — добија несрав-

њено мање. Оно је на тај начин створило и огромне уштеде које само у једној земљи премашују већ данас неколико деценија милијарда динара сваке године, поред тога што су потрошачи снабдевани боље и јефтиније него ван задругарства. Овде је задругарство доказало да има притисака који, када изазову погодну реакцију, доносе на крају прогрес друштвени, јер, ето овде, то се најбоље види колико је оно излечило и у исто време попело потрошњу оних којима је потрошња иначе профитом смањивана до невероватне низине. Задругарство је израдило један апарат за снабдевање који ради поштено и јефтино.

Ну то није све што задругарство постиже заштићујући потрошача. Оно чини још нешто много више. Када се људи снабдевају на начин какав се развио после ишчезавања затворене домаће привреде, они смањују своје стварно снабдевање за онолико колико дају приватном продавцу на име његове добити, профита. За ту суму потрошачи не добијају намирнице, а она је — како што смо се уверили из снабдевања које се врши без профита — велика. Само задругари В. Британије уштеђују сваке године преко шест милијарди динара, што би иначе допало приватним продавцима као профит. Најгоре је за општу народну привреду што је сума, коју овако узимљу ови, углавном изгубљена за рад народни, за целокупну производњу, јер да није на то отишла потрошачи би за толико купили више намирница или — другим речима — за толико би се више произвело. Овако сам начин капиталистичкога снабдевања — капиталистички у овом случају по томе што је снабдевање тесно везано с добитком на капитал продавца — смањује народну производњу, штети цео народ — и потрошача и произвођача — за рачун малог броја посредника, иде против свога сопственога режима, износећи на велик његове слабе стране.

Ову штетну појаву отклања задругарство тиме што уништава профит. Оно не устаје лично против добивалаца, оно само уништава једно зло које не може ни њима трајно користити. У задругарству — у правом задругарству, а овде се само о њему говоре — профит не постоји. По-

требити се сами снабдевају, они то чине како је најбоље за њих; у задругарству нема оне личности којој је циљ да искоришћава другог. Овај факат врло је важан не само за саме снабдеваче, који су тако ослобођени једнога великога данка, он не само што открива једну нову философију живота, него враћа целом народу оно што му се иначе самовољно одузима. Уштеђена добит повећава снабдевање народно, бољу исхрану, боље одевање, боље становање, подиже цео животни стандард. Уштеђена добит повећава народну производњу, даје посла већем броју радника, уопште подиже културу народну на један виши ступањ.

То су несумњиве последице економскога функционисања задругарства. Задружни рад у ствари је брига не само о економскоме добру много њих него и о социјалноме миру. Јер, куда би одвело стално искоришћавање масе без вентила који су оне саме нашле у задругарству! Задругарство се на тај начин приказује у двојакој улози: оно је средство за поправку економскога положаја великога броја људи, оно у исто време умирује незадовољство много њих које профитерски ред ствари стално изазива. Ово је једна важна социјална функција, јер чини један важан акт који интересује све. Задругарство ствара један нарочити ред ствари со својим особеним основама и са својим правилима за понашање и живот. Истина је да задругарство живи у средини која је друкчија него што су ове његове основе и ова његова правила; истина је да је оно изложено највећим супротностима те средине; истина је да тој средини полази често за руком да обаца у њ по неки свој елемент што квари и разара; али се не може порећи задругарство има толико добрих и социјално корисних особина што га препоручују, да оно ипак осваја нове и нове симпатије.

Када ово кажемо, ја никако не губим из вида да задругарство има и своје противнике. Они, који живе о профиту, не могу симпатисати реду и установи који спречавају узимање профита. Задругарство има и своје равнодушне, немарљивце. Људи који имају веће дохотке, мало

осећају кад им се они унеколико окрње и радије трпе то, него што ће чинити нарочите напоре да би стали томе на пут. Задругарство оскудева и у многим другим симпатизерима, јер просвета у маси није још толико напредовала да је мало њих који не оскудевају у познавању услова сувременог живота. Крај свега тога оно има једну активу која га препоручује и која сваким даном све више излази на видик. Сам механизам данашњег привредног живота истиче и пење ову активу. Сам свакодневни и практични живот отвара очи све већем броју људи. Шта више има појава које изненађују.

У Сједињеним америчким државама живео је до пред крај 1937 године један врло богат велики трговац, краљ великих магацина, по имену Edward A. Filene, који је од пре неколико година постао највећи поборник задругарства. Он је стао писати о задругарству и стао га пропаговати свугде. Најзад, одредио је велику суму да се задругарство пропагује по целој земљи. Када су га многи изненађени познаници упитали шта треба да значи таква промена у његову трговачком ставу, он је, одговарајући, изнео ове практичне разлоге.

„Начин снабдевања, какав је данас, није добар. И индустријалци и трговци разговарају с потрошачима кроз многобројне рекламе, које стају огромних милијарди сваке године, што се — на крају краја — сваљују све на потрошаче. Поред тога, и индустријалци и трговци узимају од потрошача добар проценат у виду профита. Обе те позиције силно оптерећују потрошњу. Она је утолико мања, народ утолико мање задовољава своје потребе.

У вези са смањивањем потрошње иде, као неизбежна последица, и смањивање производње. Јер, шта може друго да буде кад је опала потрошња, онда мора да опадне и производња. Резултати се већ виде: велика стоваришта робе стоје непродата, многе милијарде долара стоје умртвљене, многи милијуни радника стоје без посла и зараде. Страда цео народ.

Очекивао сам да ће велики магацини с њиховим бројним продавницама, овде онде и са сопственим великим

установама за производњу, поправити ствар. Али се то није испунило; великих магацина је врло много, потрошња и производња не расту. Ствар се лако објашњава: ни велики магацини не могу да раде без профита, ни они не могу а да не утичу неповољно на потрошњу и производњу.

Остало је једино да се потражи начин који неће смањивати ни потрошњу ни производњу, који неће толике штете чинити целом народу. Кад сам стао на то земљиште, пут ми се сам отворио. Задругарство које је у старом свету (у Европи), нарочито у Вел. Британији, дало тако лепе резултате, указало се као пут који води управо жељеноме циљу.

Ето, зашто сам и како сам постао пријатељ задругарства. Задругарство ради у интересу целе земље. Оно је својим функцијама кадро да уништи сметње које спречавају да се масе — наравно у границама својих могућности — потпуно снабдевају. Оно — у истој мери — не допушта да се производња вештачки задржава.“

Овакав одговор изненадио је, наравно, многе који као професионални пријатељи Филене нису то очекивали од њега. Али је он у исто време открио да се већ и у редовима самих трговаца јавља мисао да начин снабдевања, који почива на реклами и профиту, није користан ни потрошњи ни производњи. А то је, поред других доказа, доказ више да задругарство врши једну економску функцију која је социјално и потребна и корисна.

V.

Највећи део овога чланка чини питање о функцијама задругарства. То је разумљиво, јер се по њима цени како сама појава задругарства тако и улога и циљ његов.

Функције постају саме од себе. Сам социјални притисак садржи у себи побуде за неку функцију. Као што многе социјалне чињенице врше своје функције а да нико не обраћа пажњу на то, тако исто и задругарство врши многе своје функције а да људи не воде рачуна о томе. На пр. дечје игре, певачке дружине, спремање девојачких дарова, моба, спрега, риболов итд. Задругарство увек иде уз

ове функције, организује их, врши их. Често функције одређују и сам циљ радња, ну бива и обратно да циљ — када се унапред зна — одређује функцију.

Задружне функције управљају се према притисцима. Ако је у питању оскудица хране, функција је самим тим већ одређена. Морају се савладати све препреке које отежавају добивање хране, онда се мора и сама храна наћи и додати. Је ли у питању добивање оруђа за рад, функција је ће бити друге. Исто тако нарочите функције одређују разне прераде — свака према својој природи, обезбеђења, подизање станова итд. Функција може бити, дакле, онолико колико има социјалних притисака, па и више када притисак изазива сложену реакцију. У једноме се ипак све слажу: све се чине да се нека тешкоћа отклони, да се стање поправи, да људи доспеју у боље прилике. Овај факат не сме се никако губити из вида: овакви социјални чиновници или акције не чине се никада ако их претходно какав опет социјални притисак није изазвао и ако тај притисак није довољно јак и довољно широк да га људи морају осетити и да га у исто време тако осетити морају више њих.

Казано је већ да ове притиске изазивају какви већи покрети друштвени. Они се обично осете или виде недуго после њихове појаве. Али има и таквих који се не виде, који се тек после дужег времена осете. Такви су на пр., откриће Америке и везе с њом, конкуренција америчких производа, примена паре у саобраћају и индустрији итд. Ови догађаји почели су да показују своја дејства тек много доцније него што су се догодили. Расположење људских маса споро се буди и осећа, али кад то буде оно се развија — по правилу — у правцу и границама што друштво подстиче, не иде мимо тога или против тога. Тако је било и када су се појавили узроци који су имали за последицу задругарство. Спољни узроци изазивали су, задругарство је дошло да дела регулативно — да отклања и поправља. У истом смислу јавиле су се и његове функције.

На задружне функције јављају се и из других разло-

га, ширих и виших. Друштво схвата свој позив из дана у дан све више у духу правде и среће за све своје чланове. Има објективних доказа да се оно буну и да већ и ради против схватања и пракса које сматрају за сасвим нормално да људи искоришћавају једни друге. И појединац друкчије гледа на улогу друштва у доба крајњег индивидуализма; друкчије кад се улога индивидуе сведе каква она у ствари јесте, не како то појединац уображава. Међу хришћанима хришћанство је утицало, ма како ко судио, да се приме и рашире извесне концепције у погледу социјалног поретка, које одговарају природним односима у сваком друштву. Задругарство се показало и као изврсна контрола у томе смислу. Оно осуђује неправде које појединац или више њих чине једни другима; оно ради да тих неправда нестане; оно већ и постиже — овде онде — извесне успехе. Његове су, дакле, функције социјално потребне и корисне. Наш данашњи социјални поредак не може се ценити једино по својим материјалним дејствима; он је још у много већој мери изложен критици како поступа с људима. Задругарство устаје у равној мери како против економских зала, која одузимају економску самосталност многим, тако исто, и у још већој мери, против свих мрштина које је тај систем унео у људске односе. Задругарство и његове функције руководи отпор против притисака, којима су многи по сили данашњег социјалног и економског механизма изложени, отпор против неправда које данашњи економски ред чини многим; задругарство тежи и ради да тих неправда нестане. То је његов идеал.

Све задружне функције изражавају овај идеал, осим ако задругарство није скренуло са свога пута. Деси ли се да задругарство пође туђим путем, онда је оно самим тим згазило свој идеал, онда функције, које такво задругарство врши, нису више задружне.

Видели смо да су на појаву задругарства утицали не само економски него и други фактори. То није ни могло бити друкчије. Задругарство је прека социјална потреба, ниједно друштво није без њега, морају суделовати сви

фактори који у таквим приликама осете било да су повређени или и само позвани. Ово још и нарочито што многе друге институције не осећају да су у исто време дужне да се умешају. Тада задругарство буди својим функционисањем све оне који имају веру у себе саме, све који нису изгубили самопоуздање, све којима удружена акција улива наду у успех. Задругарство тада својим функционисањем уверава да је кадро да створи нешто боље. Јер, где нема вере ни у напор много њих, где је изгубљена нада да се ствари могу поправити, ту се све проповеди и сва обећања примају само као празне речи.

Ну све што је доведе казано о функцијама задругарства вреди само када се оне нормално развијају. Тада оне нормално и дејствују. Али има прилика када социјални притисак и не доспе до социјалне функције. То се дешава у групама или друштвима која не живе нормално. Таква су друштва у којима влада ропство, или меропаштво, или неслобода. У таквим друштвима људи не могу слободно да раде, да се слободно крећу, да се опредељују. Притисака има и у њима, то је јасно, али се ти притисци не осећају слободно, па не могу ни слободну реакцију да изазову; за ову је најважнији услов слобода самопределивања. У таквим друштвима притисци, прво, нису сви онакви као у нормалном друштву, а, друго, не могу да се развију дотле да изазову реакцију. Јасно је да у таквим друштвима нема првога услова за задругарство; и у њима задругарства — осим оних најпростијих облика личних и тренутних помоћи — и нема.

Друга препрека задругарства у томе је што ни у нормалном друштву, дакле у друштву где је задругарство могућно, нису сви чланови подједнако расположени за задругарство. О овоме је већ говорено, када је било речи о границама задругарства. Стога се сада ограничавам да само поменем ову препреку.

Трећа је тешкоћа што је релативно ограничен број оних који осећају задругарство. Њихов је број апсолутно врло велики, али је њихово ментално расположење још слабо. На њих утичу у прво време поглавито

материјалне користи, ну на њихово се уверење не може много и увек рачунати. Управо, они чине, особито у прво време, тако несталну материју да се ништа веће за дуго не сме предузети. Стога се с њима мора поступати пажљиво, обазриво, као што се поступа с ђацима. Ова обазривост у толико је потребнија и већа што је свака прача задруга увек приступна свакоме исправном човеку или жени и што се са сваким новаком мора отпочињати изнова.

Задругарство се уопште мора учити као што се уче остале особине народне. Дете, када се роди, не зна те особине нити их доноси собом. Оно их учи тек када може да схвати и памти, и тада се спрема да једнога дана постане потпун члан групе у којој се родило. Тако се учи вера коју је група наследила, њена морална правила, њена правна правила, њене привредне практике, њене разноврсне технике, њен језик и уопште чињенице које утичу на човека и којима се он подвргава у свом животу, у својим односима и у својим радовима. Друштво је ове особине наследило, оно се њих држи, оне су му потребне, зато оно увек настоји да се оне преносе с генерације на генерацију. Тако се учи и задругарство, које је такође једна особина сваке групе, свакога народа. Само што се оно данас учи друкчије него што се учило раније. Разлика између та два учења је као разлика између аута и воловских кола.

Сви који суделују у задругарству у ствари су сарадници. А сви сарадници треба да добро знају ствар на којој сарађују. Додуше, сваки човек учи много ствари и у току самога животнога процеса. Већ самом реакцијом, самим суделовањем својим у процесу удружених напора да се нешто отклони или поправи, човек учи многе поступке, диже се на један степен више, његова личност задобија неке нове одлике. Од првога корака у задругарству човек корача напредо с учењем нових и нових поступака. Али то није доста. Данас учење задругарства мора да обухвати не само сва данашња дешавања, све данашње практике и све узроке који их изазивају, него и све мене кроз које је

задругарство пролазило, зашто је то било, зашто је оно доспело до данашњег стања, јер се ово последње не може разумети ни објаснити ако се не зна оно прво. Човек мора нарочито да се упозна са својим многим сложеним дужностима у задругарству, како и зашто су оне постале, јер је то изврсан пут да се позна циљ задругарства. Стога се данас задругарство мора учинити и другим путевима осим социјалног процеса. Овим другим путем човек се учи у најосновнијем смислу ове речи, али је задругарство тако сложен, дуг и велики процес да му је потребно и друкчије учење, иначе ће многа дешавања остати непозната.

Задругарство има и своје обичаје, традиције, праксе, који прелазе од старијих на млађе и који играју снажну васпитну улогу. Све је то постало самим животом задружним, израз су извесних потреба и стога се у њима налазе многа објашњења. Оне, истина, подстичу нове менталне активности, али оне су и велика школа баш стога што се у њима огледа реални задружни живот. Све то упућује на једну неоториву потребу: да се задругарство мора темељно учити. Само на тај начин не ће моћи некажњено да се изигравају његове функције. Ја не могу да у овом чланку изнесем и објасним у појединостима цео васпитни програм задругарства. Али што сматрам да могу и да треба ипак овде да нагласим то је да се задругарство не може као што треба учити ако се на ствар не гледа са једнога ширег друштвеног гледишта. Наука о социјалним фактима једина је која би ту учинила јединствену, огромну услугу. Задругарство долази у ону групу интелектуалних и активних поступака да му само ова наука може стварно помоћи.

Задругарство мора и с другог једног гледишта да обрати велику пажњу својој интелектуалној изградњи. У ствари има толико много поступака који се у јавности под маском представљају као задругарство мада то у истини нису. Јавност, маса људи, не умеју да разликују ствари и трпају све у један кош, градећи поступно себи погрешно мишљење о задругарству. Шта више, има поступака који

одвраћају од задругарства. Нарочито се вешто и радо ту оперише великим цифрама, као да је заслуга задругарства у великим комерцијалним операцијама а не у каквој његових поступака. Енглеско задругарство показује велике цифре, али оне се постижу строго задружним поступцима, а не профитерским операцијама. Наше јавно мишљење мало је обавештено о задругарству. Оно не зна све његове добре социјалне стране, ну оно не зна да оно све што се маскира именом задругарства није у истини задругарство. Стога је појединим спекулантима лако да у јавности оперишу с неколико бучних фраза. Они њима у самој ствари прикривају своје антизадругарске радње које — да би удобније прикрили своје себичне, често и пљачкашке смерове — облаче овом лепом одећом. Ови људи стално заводе јавно мишљење, не дају му да сазна истину, спречавају га да позна шта није задругарство, држе га у мраку као што су други спекуланти раније држали јавност у мраку о удадбеним и сличним друштвима. Стога је и с те стране за задругарство животни интерес да знање о себи рашири што више може. У истој, ако не и у већој мери, потребно је да се повуче разлика између правога задругарства и онога што оно није. Право задругарство не зна, на пр. за деобе партиске. Право задругарство тежи да отклони искоришћавање од свих људи, не само од приврженика једне политичке странке. Право задругарство гледа у човеку његову социјалну вредност, а не тиче га се вредност коју ова или она политичка странка у својој оцени даје човеку. Ко се оваквом оценом руководи, тај гази најглавније елементе задругарства. Ко тако поступа, тај гази најважније поступке задружне. Где се тако ради, ту у ствари нема задругарства; ту нико нема јемства да ће рад тећи правилно, да ће се имовином правилно руководити. Ту управа ради што хоће, јер је задругари не могу контроловати; ту задругари раде што хоће, јер их управа не може контролисати. Ту иде све супротно ономе што право задругарство жели и ради, а свршетак је свему: апеловање једнога дана на туђу помоћ, која у таквим приликама редовно отвара пут за нове грехове.

Стабилност наше данашње цивилизације јако је угрожена практикама економскога либерализма. То је већ у многоме и видно. Свесно јавно мишљење све се више испољава у негодовањима и актима против извесних појава која се све више карактеришу као антисоцијалне. Али то ипак не даје никоме права да проповеда крсташки рат лично против аутора тих појава. Ови су ту не што их је мржња против кога довела; они су ту што су их извесне неличне чињенице створиле. У своје време извесне неличне чињенице створиле су рабације и кочијаше, па су их друге — опет неличне — чињенице потиснуле и замениле железницом, аутом итд. Оваквих замена имало је и има пуно у животу. Али, ко има право да те замене објашњава само личним моментима! Потребне саобраћаја — бржега и јевтинијега — играле су пресудну улогу. Друкчија судбина неће постићи ни задругарство ако се друштвени поглед буде једнога дана зауставио на некоме још савршенијем апарату. Ипак данас нико нема права да, проповедајући задругарство, проповеда и мржњу против оних које задругарство замењује. Ту замену тражи данас само снабдевање, снабдевање удобније него што је данашње, које оставља многе потребе незадовољене, које смањује чак и саму производњу. Такво држање које инспирише мржња, било би не само необјективно него не би било ни достојно задругарства које — отклањајући једну неправду — никако нема намере да ствара другу. Задругарство не иде за тим да уништава те људе, као што ни железница ни аутобусу намеравали да униште пређашње рабације и кочијаше, којима су и они сами пружили друга занимања. Слично дејство има и имаће и задругарство.

И стога гледишта функције задругарства потребују више и тачних објашњења. Сигурно је да ће бити мање смелости за маскирање радња које нису задружне када се буде више знало шта јесте и шта није задругарство. Сигурно је да ће се тада уопште правилније судити о њему и његовим намерама и циљевима. Задругарство је уопште постало и као институција и као апарат социјално толико важно да је потребно, и посве уместно, да му се у крилу

социјалних наука посвети нарочита пажња. Задругарство и његове функције тиме би само добили своје право место; друштво би тиме било задовољено и умирено.

ДОДАТАК

1.) Под главом „Социјалне функције задругарства“ поменуо сам како неколико универзитетских професора већ третирају задругарство поглавито са становишта друштва. Ти су професори:

Henzler Reinhold, Frankfurt am Main.

Lavergne Bernard, Lille.

Mauss Marcel, Paris.

Vershofen Wilhelm, Nürnberg.

Wilbrandt Robert, Tübingen.

Ziegenfuss Werner, Hambrug.

2.) Ако би ко пожелео да проучава задругарство са становиштва друштва, њему стоји на расположење велика литература. Ја наводим овде само мали број и најпознатија дела. Ну и из њих свако може добити ипак све што је битно да се зна о социјалним појавама каква је једна и задругарство. Та су дела:

Brown Warren: Social groups, The Faithorn Company, Chicago, 1926.

Coyle Grace: Social proces in organized groups, Richard Smith, New York, 1930.

Dewey John and Tufts James: Ethics, Holt, New York, 1931.

Dougall W. Ms.: The group mind, The University Press, Cambrige, 1927.

Dowd Jerome: Control in human societies, Appleton, New York - London, 1936.

Durkheim Emile: De la division du travail social.

— Les règles de la méthode sociologique.

— L'education morale. Alcan, Paris.

Ehinger Otto: Die sozialen Ausbeutungs-Systeme, Reinhardt, München, 1912.

Ellwood Charles: The psychology of human society, Appleton, New York - London, 1931.

Geiger Theodor: Die Gestalten der Gesellschaft, Braun, Karlsruhe, 1928.

Giddings Franklin: The Principles of sociology, Macmillan, New York - London, 1928.

Hiller E. T.: Principles of sociology, Harper, New - York, 1933.

Hayes Edward: Sociology, Appleton, New - York - London 1930.

Кропоткин: Взаимная помощь как фактор еволуцији, С. Петербург 1907. (Ово руско издање потпуније је него оригинал који је раније изашао на енглеском).

Levy - Bruhl L.: La morale et la science des moeurs, Alcan, Paris, 1930.

Lumley Frederick: Principles of sociology, Hill, New York - London, 1936.

— Means of social control, The Century co, New York and London, 1925.

Mariani Mariano: Il fatto cooperativo nell'evoluzione sociale, Zanichelli, Bologna, 1906.

Ross Edward: Social control, Macmillan, New York and London, 1929.

Tosi Vincenzo: La cooperazione e la sua funzione nell'ordinamento sociale, Garzia, Venezia, 1900.

Vierkandt Alfred: Gesellschaftslehre, Enke, Stuttgart, 1928.

Wiese Leopold von: System der Allgemeinen Soziologie, Duncker und Humboldt, München und Leipzig, 1933.

Young Kimball: An introductory sociology, American book company, New York, 1934.